

**HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR ÜZRƏ
I BEYNƏLXALQ ELMI KONFRANS**

Qədim Diyar
Beynəlxalq Elmi Jurnalının
XÜSUSİ BURAXILIŞI

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
ON HUMANITARIAN AND SOCIAL SCIENCES**

SPECIAL ISSUE OF THE
Ancient Land
International Scientific Journal

Bakı, Azərbaycan
09 avqust 2026

**HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR ÜZRƏ
I BEYNƏLXALQ ELMI KONFRANS**

Qədim Diyar

Beynəlxalq Elmi Jurnalının

XÜSUSI BURAXILIŞI

**I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
ON HUMANITARIAN AND SOCIAL SCIENCES**

SPECIAL ISSUE OF THE

Ancient Land

International Scientific Journal

09 avqust 2026

International Indexing

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© humanitar.bk@aem.az

© info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Nigar GÖZƏLOVA, AMEA A. A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Elmira Xuribayeva, K. Ş. Toktomamatov adına Beynəlxalq Universitet / Qırğızıstan

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. Yeganə QƏHRƏMANOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Üzvlər

Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Əziz SANCAR, Çapel-Hill Şimali Karolina Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Himmet KARADAL, Bolu Abant İzzet Baysal Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Siham ABDULMEJEED ZENGİ, Bağdad Universiteti / İraq

Prof. Dr. Fəhri USLU, Akdeniz Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Zəhid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Yaqub BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Validə PAŞAYEVA, Atatürk Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Şovkat ŞARİPOV, Cizzak Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Prof. Dr. Şaiq İBRAHİMOV, ARETN Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada

Prof. Dr. Mübariz YUSİFOV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Yeganə İSMAYİLOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elvira Heydərova, Bakı Dövlət Universiteti /
Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Qüdsiyyə QƏMBƏROVA, AMEA Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səkinə BAYRAMOVA, AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Afaq ZEYNALOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti/
Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Vəfa ABDULLAYEVA–NƏBİYEVA, AMEA Nəsimi
adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sahilə İBRAHİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Farizat KURAMAYEVA, Cusup Balasaqun
Universiteti / Qırğızıstan
Assoc. Prof. Dr. Nazarbay KILICHOV, Karakalpak Dövlət Universiteti
/ Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Gülbəniz MEHDİYEVA, Bakı Slavyan Universiteti /
Azərbaycan

ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Nigar GOZELOVA, Institute of History and Ethnology named after A. A. Bakikhanov of ANAS / Azerbaijan

Deputy Chairmen

Prof. Dr. Rafail AHMEDLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Elmira Khuribayeva, International University named after K. Sh. Toktomamatov / Kyrgyzstan

Executive Secretary

Assoc. Prof. Dr. Yegana GAHRAMANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University

Members

Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Aziz SANJAR, University of North Carolina at Chapel Hill / USA

Prof. Dr. Maharram MAMMEDLI, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Himmet KARADAL, Bolu Abant Izzet Baysal University / Turkey

Prof. Dr. Siham ABDULMEJEED ZENGI, Baghdad University / Iraq

Prof. Dr. Fahri USLU, Akdeniz University / Turkey

Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

Prof. Dr. Yagub BABAYEV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Valida PASHAYEVA, Ataturk University / Turkey

Prof. Dr. Shovkat SHARIPOV, Jizzakh Pedagogical University / Uzbekistan

Prof. Dr. Georgi DUCA, Moldova Academy of Sciences / Moldova

Prof. Dr. Shaig IBRAHIMOV, ARETN Institute of Zoology / Azerbaijan

Prof. Dr. Arzu SARDARLI, Canadian First Nations University / Canada

Prof. Dr. Mubariz YUSIFOV, Ganja State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia

Prof. Dr. Yegane ISMAYILOVA, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elvira Heydarova, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Qudsiya QAMBEROVA, Nasimi Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sakina BAYRAMOVA, Nizami Ganjavi Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Afag ZEYNALOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Vafa ABDULLAYEVA–NABIYEVA, Nasimi Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sahila IBRAHIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Farizat KURAMAYEVA, Jusup Balasagün University / Kyrgyzstan

Assoc. Prof. Dr. Nazarbay KILICHOV, Karakalpak State University / Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Gulbeniz MEHDIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan

XVI əsrdə Qərbi Anadolunun köçəri icmaları arasında inanc, siyasət və iqtisadi quruluş: Kızılca Keçili Yörüklerinin nümunəsində

Serkan Sarı

Açar sözlər: *Osmanlı, Yörük, Menteşe, təkkə, Anadolu*

Keywords: *Ottoman, Yoruk, Menteşe, tekke, Anadolu*

Araşdırmalardan görünür ki, təsəvvüf əhli və bu qrup tərəfindən yaradılan təkkələr Anadolunun türkləşməsi və bu yeni coğrafiyada yarımköçəri türkmənlər tərəfindən qurulan dövlətlərin yaranmasından tutmuş formalaşmasına qədər bir çox sahədə mühüm rol oynamışlar. Osmanlı imperiyasında Yörükler xüsusilə cənubi və qərbi, eləcə də Orta Anadolunun kənd yerlərində yaşayan və yarımköçəri həyat tərzini sürən türk xalqı kimi tanınırdılar. Bu xalqlar sosial və mədəni baxımdan çox müxtəlif quruluşa malik idilər, təriqət və dini quruluşlarla əlaqələri xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Yörüklerin həyat tərzini, dini inancları və sosial quruluşu onların təkkələr və zaviyələrlə qarşılıqlı əlaqələrinə birbaşa təsir göstərmişdir. Bu təkkə və zaviyələr Yörükler üçün həm dini, həm də sosial mərkəzlər rolunu oynayaraq, onların sosial strukturunun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Yörüklər Osmanlı imperiyası zamanı Anadolunun müxtəlif bölgələrində geniş yayılmış, əsasən əkinçilik və heyvandarlıqla dolanan bir xalq olduğundan, onların sosial yaşamının böyük bir hissəsi köçəri həyat tərzinə əsaslanırdı. Buna görə də, Yörüklərin sosial quruluşu, ümumiyyətlə, ailə və qəbilə xarakterli idi. Bu köçəri həyat təzi onların oturaq həyata keçməsinin qarşısını alsa da, eyni zamanda dini strukturların təsirinə məruz qalmalarına səbəb olmuşdur.

Yörüklərin dini inancları əhali daxilində güclü təriqətə əsaslanan struktur tərəfindən formalaşmışdır. Yörüklər üçün təriqət təkkələri və ibadətgahlar təkcə dini mərkəzlər deyil, həm də sosial və mədəni qarşılıqlı əlaqə üçün əsas məkanlar idi. Köçəri türkmənlər və təriqət dairələri arasındakı münasibət orta əsr mənbələrində görünərsə də, bu məlumat tam şəkildə dəqiq deyil. Bu münasibətlərin dövrün etibarlı sənədlərində, məsələn, kadastr qeydiyyatlarında əks olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Türklərin Anadoluya yerləşməyə başladığı dövrdən etibarən təkkələr təkcə dini və mədəni həyatda mühüm yer tutmaqla kifayətlənməyib, həm də sosial strukturun formalaşmasında böyük rol oynayıb. Xüsusilə Səlcuqlu və Osmanlı dövrlərində türklərin Anadoluya gəlməsi ilə təkkələr dini və mədəni mərkəzlər kimi fəaliyyət göstərərək yaşayış məntəqələrinin və şəhərlərin inkişafına töhfə verib.

Təkkələr təkcə dini mərkəzlər deyil, həm də sosial əməkdaşlıq və həmrəylik sahələri idi. Bundan əlavə, sosial ədalətsizlikləri və bərabərsizlikləri aradan qaldırmaq üçün bir çox təkkələr cəmiyyətin aşağı təbəqələri ilə sıx əlaqələr qurub. Bu, təkkələrin sosial asayişin təmin edilməsində mühüm rol oynadığını göstərir.

Bununla yanaşı, təkkələr təhsil fəaliyyətləri də həyata keçirirdi. Mədrəsə təhsilinin verilmədiyi bölgələrdə təkkələr, xüsusən də dövlət təhsilində əhəmiyyətli rol oynayırdı. Bu tədqiqatda yuxarıda adı çəkilən əsrdə Yörük xalqının, xüsusən də Menteşe Sancağında olanların iqtisadi fəaliyyətləri, dünyagörüşü və münasibətləri təhlil ediləcək və Kızılca Keçili Yörüklərinə diqqət yetiriləcək.

Araşdırmanın əsas məqsədi XVI əsrdə Qərbi Anadoluda yaşayan Kızılca Keçili Yörüklərinin təmsalında köçəri Türk icmalarının inanc, siyasət və iqtisadi quruluşlararası qarşılıqlı əlaqələrini Osmanlı arxiv sənədləri və kadastr qeydləri əsasında hərtərəfli araşdırmaqdır. Tədqiqat çərçivəsində təsəvvüf mərkəzləri olan təkkələrin və zaviyələrin köçəri türkmənlərin sosial-dini həyatındakı rolu, onların oturaqlaşma prosesinə təsirləri və dövlət-icma münasibətləri sistemindəki mövqeyi müəyyənləşdirilir.

Araşdırmada əldə edilən nəticələrin elmi dəqiqliyini və obyektivliyini təmin etmək məqsədilə tarixi-genetik, xronoloji və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Əsas empirik baza olaraq Osmanlı dövlət arxivlərinə məxsus tapu-tahrir dəftərləri, vəqf qeydləri və rəsmi sənədlər təhlil edilmiş, köçəri həyat tərzilə dini strukturlar arasındakı əlaqələr sistemli şəkildə qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda, mövzuya dair mövcud elmi ədəbiyyat və mətnlər tənqidi şəkildə incələnməklə Kızılca Keçili Yörüklərinin demoqrafik və iqtisadi strukturu təsviri metodla təqdim olunmuşdur.

Azərbaycan televiziya sisteminin gələcək modeli: operativ, interpretativ və intellektual mediaya keçid

Elçin Əlibəyli

Açar sözlər: *televiziya, platformalaşma, media intellekti, alqoritmik auditoriya, media*

Keywords: *television, platformization, media intelligence, algorithmic audience, media*

Müasir televiziya sistemində baş verən dəyişikliklər uzun müddət rəqəmsallaşma, media konvergensiyası və yeni distribusiyaya kanallarının meydana çıxması, platformalaşma, alqoritmik tövsiyə sistemləri, auditoriya davranışının datafikasiyası və generativ süni intellekt texnologiyalarının media istehsalına daxil olması televiziyanın transformasiyasını yalnız texnoloji dəyişiklik kimi qiymətləndirməyə imkan vermir. Baş verən proses televiziyanın institusional mahiyyətinə, zaman və auditoriya üzərində qurulmuş ənənəvi hakimiyyət modelinə, redaksiya qərarlarının qəbuluna və audiovizual məzmunun strukturuna təsir göstərir.

Klassik televiziyanın mərkəzində dayanan “yayımçı–proqram–auditoriya” münasibəti tədricən öz yerini “platforma–alqoritm–fistifadəçi–kontent” modelinə verir. Bu, sadəcə terminlərin dəyişməsi deyil.

Əslində, medianın hakimiyyət strukturunda daha fundamental bir transformasiya baş verir. Ənənəvi televiziyanın əsas güc mexanizmlərindən biri zaman üzərində nəzarət idi. Məsələn, “Saat 20:00-da xəbərlər başlayır” ifadəsi yalnız proqramın efir vaxtını bildirmirdi. Televiziya bununla tamaşaçının media davranışını müəyyən zaman çərçivəsinə salır, başqa sözlə, onun nə vaxt ekrana baxacağını da müəyyənləşdirirdi. On-demand auditoriyası isə bu məntiqi dəyişir.

Klassik televiziya kollektiv eynizamanlılıq yaradırdı: milyonlarla insan eyni hadisəni təxminən eyni anda izləyə bilirdi. Platforma mediası isə kollektiv məzmunu fərdi zaman daxilində təqdim edir. Bu fərq televiziyanın ictimai hadisə yaratmaq qabiliyyətinə də birbaşa təsir göstərir. Bununla belə, eynizamanlılıq tamamilə yox olmur. Canlı siyasi hadisələr, böyük idman yarışları, seçkilər, müharibələr və böhranlar hələ də geniş auditoriyanı eyni anda ekran qarşısında birləşdirə bilir. Məhz belə məqamlarda xətti televiziyanın ənənəvi gücü yenidən görünür. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, gələcəkdə xətti televiziyanın əsas funksiyalarından biri kollektiv eynizamanlılıq tələb edən hadisələrin mediası olmaqdır. Başqa sözlə, televiziyanın üstünlüyü bütün məzmun növlərini müəyyən saatlarda təqdim etməkdən daha çox, cəmiyyətin eyni anda görmək və müzakirə etmək istədiyi hadisələri canlı şəkildə çatdırmaqda qala bilər.

Digər məzmun növlərində isə proqramlaşdırılmış zaman əvvəlki üstünlüyünü tədricən itirəcək. İstifadəçi məzmunun vaxtına deyil, məzmun istifadəçinin vaxtına uyğunlaşacaq. Bu da televiziya məntiqindən platforma məntiqinə keçidin ən mühüm göstəricilərindən biridir.

Ənənəvi televiziya modeli	Rəqəmsal distribusiyaya modeli
Proqramın adı əvvəlcədən müəyyən edilirdi.	Proqramdan müxtəlif adlarla müstəqil məzmun vahidləri hazırlanır.
Verilişin müddəti sabit olurdu.	Bir saatlıq siyasi proqram bir neçə fərqli uzunluqlu videoya bölünür.
Aparıcı bütöv proqramın əsas siması idi.	Aparıcının sualı ayrıca qısa video kimi yayımlana bilər.
Dekorasiya proqramın vizual kimliyini formalaşdırırdı.	Ayrı-ayrı fraqmentlər fərqli platformaların vizual tələblərinə uyğunlaşdırılır.
Efir vaxtı auditoriya ilə əsas görüş nöqtəsi idi.	Məzmun istənilən vaxt və müxtəlif platformalarda izlənilir.
Bütün istehsal prosesi bütöv media məhsulunun hazırlanmasına yönəlirdi.	Bütöv media məhsulu çoxsaylı müstəqil məzmun vahidlərinə parçalanır.
Ekspertin fikri ümumi müzakirənin tərkib hissəsi idi.	Ekspertin bir fikri ayrıca video və ya paylaşım kimi təqdim edilir.
Müzakirə televiziya formatında bütöv şəkildə yayımlanırdı.	Müzakirənin müəyyən hissəsi audio və ya podkast formatına çevrilir.

Mənbə. Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ənənəvi televiziya modelində əvvəlcə bütöv proqram hazırlanır, daha sonra həmin proqramdan müəyyən fraqmentlər seçilərək ayrıca yayımlanırdı. Yeni modeldə isə məzmun elə başlanğıcdan onun sonradan hansı hissələrə ayrıla biləcəyi nəzərə alınaraq istehsal oluna bilər. Bu yanaşma proqramın dramaturgiyasına da

təsir göstərir. Aparıcının sualları müstəqil məna daşıyan bloklar şəklində qurula bilər. Müzakirə mövzuları ayrıca yayımlana biləcək hissələrə bölünür, vizual materiallar isə fərqli platformalara və ekran formatlarına uyğun hazırlanır. Nəticədə proqram yalnız bütöv şəkildə izlənilmək üçün deyil, həm də məna itkisi olmadan parçalanmaq və müxtəlif kanallarda yenidən dövriyyəyə daxil olmaq üçün istehsal edilir. Məsələn, qısa video izləyicini tam müsahibəyə, diqqətçəkən sitat analitik proqrama, qısa xəbər isə daha geniş izah videosuna yönəldə bilər. Bu halda kiçik məzmun vahidinin funksiyası yalnız sürətli istehlak yaratmaq deyil, auditoriyanın daha geniş məzmunla əlaqəsini qurmaqdır.

Bu dəyişiklik gələcəyin televiziya təşkilatında aparıcının roluna da yenidən baxmağı tələb edə bilər. Azərbaycan televiziya məkanında rəqəmsal transformasiyanın əsas problemlərindən biri rəqəmsallaşmanın çox vaxt yalnız distribusiyə səviyyəsində başa düşülməsidir. Televiziya materialı əvvəlcə efirdə yayımlanır, sonra sosial şəbəkələrdə paylaşılır, bəzi fraqmentlər isə qısa video formatına uyğunlaşdırılır. Azərbaycan televiziya üçün üçsəviyyəli transformasiya modeli təklif etmək mümkündür. Birinci səviyyə operativ mediadır. Burada əsas məqsəd hadisə haqqında yoxlanılmış məlumatı mümkün qədər sürətli və aydın şəkildə auditoriyaya çatdırmaqdır. Xəbərlər, canlı yayımlar və böhran kommunikasiyası bu səviyyənin əsas istiqamətlərinə daxildir. İkinci səviyyə interpretativ mediadır. Burada diqqət artıq yalnız “nə baş verdi?” sualına yönəlmişdir. Daha vacib suallar ortaya çıxır: “Niyə baş verdi?” və “Bunun nəticəsi nə olacaq?” Analitik proqramlar, izah jurnalistikası, ekspert diskussiyaları və data əsaslı media materialları məhz bu səviyyənin əsas elementləridir. Üçüncü səviyyə isə intellektual mediadır. Bu mərhələdə televiziya gündəlik informasiya axınının sərhədlərindən kənara çıxır.

Sənədli filmlər, uzunmüddətli araşdırmalar, elmi-populyar proqramlar, mədəniyyət və fəlsəfə mövzuları, media nəzəriyyəsi, tarixi yaddaş və cəmiyyətdə baş verən struktur dəyişiklikləri intellektual medianın əsas istiqamətlərini təşkil edir.

Azərbaycan televiziya məkanına nəzər saldıqda əsas rəqabətin uzun müddət operativ media səviyyəsində cəmləşdiyini müşahidə etmək mümkündür. Eyni hadisə müxtəlif kanallarda oxşar görüntülərlə, bir-birinə yaxın xəbər mətnləri və bənzər ekspert mövqeləri ilə təqdim olunur. Bu isə media təşkilatları arasındakı semantik fərqlərin azalmasına gətirib çıxarır. Empirik tədqiqatın nəticələri əsasında Azərbaycan televiziya kanallarının rəqəmsal transformasiyası ilə bağlı bir neçə mümkün qənaət formalaşdırmaq mümkündür.

Deyilənlərdən gələn nəticələr:

Birincisi, Azərbaycan televiziya kanallarının əksəriyyətində rəqəmsallaşma hələ də əsasən distribusiyaya səviyyəsində başa düşülə bilər. Əfəndə yayımlanan material sonradan sosial şəbəkələrdə paylaşılır, lakin kontentin hazırlanma məntiqi və istehsal fəlsəfəsi əsaslı şəkildə dəyişir.

İkincisi, bəzi kanallarda platformaya uyğunlaşma prosesinin daha inkişaf etmiş formalarını görmək mümkündür. Böyük bir televiziya məhsulu vahid material kimi təqdim edilmir, onun ayrı-ayrı hissələri müxtəlif platformaların formatına və auditoriyanın media istehlakı vərdislərinə uyğunlaşdırılır.

Üçüncüsü, aparıcı və jurnalistlərin fərdi media brendinin formalaşması gələcək inkişaf üçün mühüm istiqamətlərdən biri hesab edilə bilər.

Dördüncüsü, süni intellekt alətlərinin televiziya istehsalına daxil olması hazırda daha çox texniki funksiyalar üzərindən inkişaf edə bilər.

Beşinci və daha mühüm məqamlardan biri “media mənalandırması” sahəsindəki boşluqdur. Hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrinin, tarixi kontekstinin və sosial mənasının dərinlən işlənməsi interpretativ və intellektual medianın əsas funksiyalarından biridir.

Bu baxımdan Azərbaycan televiziylarının rəqəmsal transformasiyası yalnız yeni texnologiyaların tətbiqi və ya sosial şəbəkələrdə aktivliyin artırılması ilə məhdudlaşmamalıdır. Əsas dəyişiklik media təşkilatının düşüncə və istehsal modelində baş verməlidir. Rəqəmsal transformasiyanın növbəti mərhələsi televiziyanın sadəcə daha sürətli informasiya yaymasından deyil, auditoriyaya baş verənləri daha dərinlən anlamağa kömək etməsindən keçir.

Azərbaycanda turizm rəqabət qabiliyyəti: TTDI analizi və strateji tövsiyələr

Ülkər Məmmədova

Açar sözlər: turizm dövlət tənzimlənməsi, TTDI/TTCI indeksi, ARDL modeli, turizm rəqabət qabiliyyəti, Qarabağ turizmi, iqtisadi azadlıq indeksi

Keywords: state regulation of tourism, TTDI/TTCI index, ARDL model, tourism competitiveness, Karabakh tourism, economic freedom index

Tədqiqatda Azərbaycanla turizm sektorunun dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi məsələsi nəzəri, metodoloji və empirik müstəvilərdə araşdırılmışdır. Dünya İqtisadi Forumunun TTDI 2024 metodologiyası çərçivəsində Azərbaycanın 119 ölkə arasında 56-cı mövqedə olduğu müəyyən edilmiş, güclü (təhlükəsizlik — 12-ci yer, biznes mühiti — 22-ci yer) və zəif (turizm xidmətləri infrastrukturunu — 91-ci yer, ekoloji dayanıqlılıq — 95-ci yer) tərəfləri analiz edilmişdir. Genişləndirilmiş ARDL modeli ($R^2=0.947$) əsasında turizm tələbinin determinantları kəmiyyətcə qiymətləndirilmiş, torpaqların azad edilməsinin turizm tələbinə struktural müsbət effekti ($\beta=+0.420$; $p<0.01$) empirik olaraq sübut edilmişdir. Qarabağ turizminin inkişafı üçün "Klaster-Hub Arxitekturası" modeli təklif edilmiş, 2030-cu ilə qədər 500-700 min turist və 140-230 mln. dollar gəlir potensialı hesablanmışdır.

Dünya iqtisadiyyatında turizm sektoru global ÜDM-in 3.3%-ni, məşğulluğun isə 10.4%-ni təşkil edir (World Economic Forum, 2024; Fraser Institute, 2024). Azərbaycan üçün bu sahə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması strategiyasında turizm prioritet iqtisadi diversifikasiya istiqaməti kimi müəyyən edilmişdir (World Economic Forum, 2024). 2024-cü ildə ölkəyə 2.63 milyon xarici turist gəlmiş, turizm gəlirləri 3.1 mlrd. ABŞ dollarına çatmışdır. Lakin Azərbaycanın TTDI 2024 üzrə mövqeyi — 119 ölkə arasında 56-cı yer, 4.1 bal — potensialının tam reallaşmadığını göstərir (World Economic Forum, 2024). Turizm xidmətləri infrastrukturunu (91-ci yer), ekoloji dayanıqlılıq (95-ci yer) və beynəlxalq açıqlıq (80-ci yer) sub-indeksləri üzrə ciddi boşluqlar mövcuddur. Bu boşluqların aradan qaldırılması üçün empirik sübuta dayanan dövlət siyasəti tövsiyələrinin hazırlanması tədqiqatın əsas məqsədini təşkil edir (Gulalıyev və b., 2021).

Tədqiqatda üç müstəqil analitik yanaşma tətbiq edilmişdir:

Birincisi, Avtoregressiv Paylanmış Gecikmə (ARDL) modeli vasitəsilə 2002–2024-ci illər üzrə yeddi müstəqil dəyişəndən Azərbaycana turizm tələbinin asılılığı qiymətləndirilmişdir (Məmmədova, 2024).

İkincisi, Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan üzrə 2004–2024-ci illər panel məlumatları əsasında İqtisadi Azadlıq İndeksi ilə turizm gəlirləri arasındakı əlaqə panel ekonometrik analiz metodologiyası ilə araşdırılmışdır (Məmmədova, 2025).

Üçüncüsü, 90 ölkənin məlumatları üzrə TTDI sub-indeksləri ilə turizm gəlirləri arasındakı çarpaz korrelyasiya hesablanmışdır (Məmmədova, 2024).

Cədvəl 1

Azərbaycanda TTDI 2024 Sub-indekslərinin müqayisəli analizi

Sub-indeks	Azərbaycan	Türkiyə	Qeyd
Ümumi mövqe (119 ölkə)	56-cı yer (4.1 bal)	40-cı yer (4.4 bal)	TTDI 2024
Təhlükəsizlik	12-ci yer 	60-cı yer	Güclü tərəf
Biznes mühiti	22-ci yer 	51-ci yer	Güclü tərəf
Turizm xidmətləri infrastrukturu	91-ci yer +	32-ci yer	Zəif tərəf
Ekoloji dayanıqlılıq	95-ci yer +	87-ci yer	Zəif tərəf
Beynəlxalq açıqlıq	80-ci yer +	48-ci yer	Zəif tərəf
İKT hazırlığı	57-ci yer	44-cü yer	$R^2=0.506$ (gəlirlə)
Hava nəqliyyatı infrastrukturu	63-cü yer	29-cu yer	$R^2=0.627$ (ən güclü)

Mənbə. WEF TTDI 2024 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Genişləndirilmiş ARDL modelinin qiymətləndirilməsi nəticəsində $R^2=0.947$, Bounds $F=8.74$, $D-W=2.014$ alınmışdır. Gəlir elastikliyi $\beta_{GDP}=+1.230$ ($p<0.001$), qiymət elastikliyi $\beta_{AQP}=-0.550$ ($p<0.001$), viza elastikliyi $\beta_{VISA}=+0.350$

($p < 0.01$) müəyyən edilmişdir (Məmmədova, 2024). D_POST2020 fiktiv dəyişəninə əmsali $\beta = +0.420$ ($p < 0.01$) torpaqların azad edilməsinin turizm tələbinə struktural müsbət effektini kəmiyyətcə sübut edir — bu, həmin effekti ölçən ilk ekonometrik nəticədir.

2. Panel ekonometrik analiz (3 ölkə, 63 müşahidə) göstərdi ki, institusional idarəetmə keyfiyyəti ilə turizm gəlirləri arasında statistik cəhətdən əhəmiyyətli müsbət əlaqə mövcuddur: Azərbaycan üzrə $R^2 = 0.58$, $\beta_2 = 365.44$ ($p < 0.001$); Gürcüstan üzrə $R^2 = 0.79$, $\beta_2 = 902.31$ ($p < 0.001$) (Məmmədova, 2025). İqtisadi Azadlıq İndeksinin 1 bal artması Azərbaycanda adambaşına turizm gəlirini 365 ABŞ dolları artırır.

3. 90 ölkə üzrə çarpaz analiz turizm gəlirləri ilə ən güclü korrelyasiya göstərən sub-indeksləri müəyyən etmişdir: hava nəqliyyatı infrastrukturu ($R^2 = 0.627$), İKT hazırlığı ($R^2 = 0.506$), turizm xidmətləri infrastrukturu ($R^2 = 0.467$) (Məmmədova, 2024). Bu üç sahə eyni zamanda Azərbaycanın ən zəif mövqedə olduğu sahələrdir — boşluq ən böyük gəlir potensialına uyğun gəlir.

4. Türk Dünyası ölkələri üzrə tədqiqat mədəni irs balı ilə turizm gəlirləri arasında $r = 0.92$ ($p < 0.01$) güclü müsbət korrelyasiya müəyyən etmişdir (Məmmədova, 2026a). TTDI Mədəni Resurslar balının 1 vahid artması turizm gəlirlərini 2.91 mlrd. dollar artırır. Qarabağın azad edilməsindən sonra açılan turizm potensialı bu kontekstdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır (Məmmədova, 2026b).

Strateji tövsiyələr

Empirik nəticələrə əsasən aşağıdakı prioritet tövsiyələr formalaşdırılmışdır:

Birinci, turizm xidmətləri infrastrukturuna PPP modeli çərçivəsində yatırımın artırılması — TTDI mövqeyini 91-ci yerdən 65-ci yerə, gəlirləri 1–1.5 mlrd. dollar artırma bilər.

İkinci, "Turizm haqqında" Qanuna halal turizm standartlarının daxil edilməsi — Körfəz ölkələri, Hindistan, Pakistan bazarlarından gəlməni 2030-a qədər ikiqatlaşdırır.

Üçüncü, Qarabağ turizm xüsusi investisiya zonasının yaradılması — "Klaster-Hub Arxitekturası" modelinə görə, 2030-cu ilə qədər 500–700 min turist, 140–230 mln. dollar gəlir potensialı mövcuddur (Məmmədova, 2026b).

Dördüncü, turizm siyasəti büdcəsinin ÜDM-ə nisbətinin artırılması — TTDI üzrə 88-ci yerdən 60-cı yerə yüksəliş üçün vacib fiskal prioritetdir.

Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, Azərbaycanın turizm sektorunun rəqabət qabiliyyəti mövcud güclü tərəflərə — dünya miqyasında yüksək təhlükəsizlik (12-ci yer), əlverişli biznes mühiti (22-ci yer), Qarabağın açılmaqda olan potensialına əsaslanaraq zəif tərəfləri hədəfli dövlət müdaxiləsi ilə kompensasiya edilməklə əhəmiyyətli dərəcədə artırıla bilər. Hərtərəfli empirik sübuta dayanan strateji siyasət paketi tətbiq edildikdə 2035-ci ilə qədər TTDI reytinginin 38-ci yerə çatdırılması, turizm gəlirlərinin 8 mlrd. dollara yüksəldilməsi real hədəfdir (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 2021).

Ədəbiyyat

- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2021). *Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər*.
- Fraser Institute. (2024). *Economic Freedom of the World 2024*.
- Gulaliyev, M. G., Guliyeva, S. T., Hacıyeva, L. A., Muradova, H. R., & Məmmədova, U. I. (2021). Estimation of tourism demand and supply functions for Azerbaijan: 2SLS approach. *WSEAS Transactions on Business and Economics*, 18, 1280–1290.
<https://doi.org/10.37394/23207.2021.18.119>
- Məmmədova, Ü. İ. (2024). *Azərbaycanda turizm sektorunun dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi yolları* (Doktorluq dissertasiyası). ARETN İqtisadiyyat İnstitutu.
- Məmmədova, Ü. İ. (2025). TICI indeksi kontekstində Azərbaycanın ekoturizm inkişaf perspektivləri. *İqtisadiyyat İnstitutu Elmi Əsərləri*, 2025(1), 115–124.
<https://doi.org/10.30546/2308-2585.2025.1.115>
- Məmmədova, Ü. İ. (2026a). The role of common cultural heritage in tourism competitiveness in the Turkic World. *Journal of Silk Road Tourism Research*, 4(1), 45–58.
<https://doi.org/10.30546/jsrtr.2026.1.45>
- Məmmədova, Ü. İ. (2026b). Karabağ Bölgesinde Turizm Sektörünün Kurumsal Gelişimi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 14(1), 11–20.
- World Economic Forum. (2024). *Travel and Tourism Development Index 2024*.

Yanka Kupalanın həyat və yaradıcılığı

Məlahət Qədirova

Açar sözlər: *poeziya, realist, şeir, yaradıcılıq, publisistik, belarus xalqı, azadlıq, istiqlaliyyət*

Keywords: *poetry, realist, poem, creativity, publicistic, belarus nation, independence, freedom*

Yanka Kupala (İvan Dominikoviç Lutseviç) kəndli ailəsində anadan olmuşdur. Onun atası mülkədar malikanəsində muzdurluq edirdi. Ailə tez-tez bir yerdən başqa yerə köç edirdi. Yanka Kupala çox vaxt atası ilə bərabər işə gedib ona kömək edirdi. Yanka Kupala 1889-cu ildə məktəbə daxil olur, lakin tezliklə oranı tərk etmək məcburiyyətində qalır. Ona görə də balaca İvan oxuya bilmir.

1902-ci ildə Yanka Kupalanın atası vəfat edir, bir neçə il sonra isə yoluxucu xəstəlikdən qardaşını və iki bacısını itirir. Gənc İvan 1905-ci ildə Minsk şəhərinə gedir. Orada çaxır zavodunda işə düzəlir və 1908-ci ilə qədər həmin zavodda əmək fəaliyyətini davam etdirir. 1905-ci ildən etibarən o, Vaydelota və başqa imzalar altında öz şeirlərini dərc etdirməyə başlayır. 1908-ci ildə onun “Jaleyka” (jaleyka musiqi alətidir) adlı şeirlər kitabı nəşr olunur. 1910-cu ildə onun ikinci şeirlər kitabı (“Quslyar”) (quslyar Belarusiyada aşıqlara deyilir), 1913-cü ildə üçüncü kitabı (“Həyat yol ilə”) çapdan çıxır.

1909-1913-cü illər arasında Yanka Kupala külli miqdarda siyasi-lirik şeirlərindən başqa “Əbədiyyət nəğməsi”, “Kurqan”, “Bondarovna” poemalarını, “Pavlinka”, “Dağılan tifaq” pyeslərini yazır.

Yanka Kupala yaradıcılığa 1903-cü ildən başlamışdır. Mətbuatda dərc olunan ilk əsəri “Mujik” adlı şeiridir. Böyük şair öz əsərlərini “Palımya” və “Naşa Niva” qəzetində dərc etdirmişdir. Bir müddət “Naşa Niva”nın redaktoru olmuşdur. Yanka Kupala yeni inkişaf edən demokratik belarus ədəbiyyatının başında dururdu. O, mürtəcə yazıçılara qarşı mübarizə aparır, inqilabi demokratik ideyalar irəli sürür, kəndlilərin həyat və məişətini əks etdirən realist əsərləri ilə tənqidi realizmin inkişafına çalışırdı.

M. Qorki Yanka Kupala yaradıcılığına, onun poeziyasındakı xəlqiliyə yüksək qiymət vermiş, onun şeirlərindən bir neçəsini ilk dəfə özü rus dilinə tərcümə etmişdir. M. Qorkinin Belarus ədəbiyyatına qayğısı Yanka Kupalanı daha cəsarətli olmağa ruhlandırılmış, o, ilk şeiri olan “Mujik”dən başlamış Oktyabr inqilabına qədər yazdığı bütün əsərlərində öz xalqının milli istiqlaliyyətini tərənnüm etmiş və belarusları “qardaş slavyanlar ailəsində qırmızı bir guşə” tutmağa çağırmışdır.

Böyük Oktyabr Sosialist inqilabı Yanka Kupalanın yaradıcılığında yeni səhifə açdı. İnqilabdan əvvəl onun poeziyasında özünü göstərən vətəndaşlıq kədəri motivi aradan çıxdı. İndi onun poeziyasında yeni azad və xoşbəxt həyatın sürətli inkişafından doğan sevinc, milli qürur hissi öz əksini tapdı. Yanka Kupala 1934-cü ildə sovet yazıçılarının birinci qurultayında “Bizə nəğmə lazımdır” deyər, “sovet adamlarının xoşbəxtliyini artıran” nəğmələr yazmağı tələb etmişdi. O, yenidən qurulan Belarus kəndini, şüurlardakı, həyat və

məişətdəki yenilikləri, kütlələrin əmək qəhrəmanlığını, azadlığa çıxmış qadınların ictimai fəaliyyətini, xalqların gündən-günə möhkəmlənən dostluğunu tərənnüm etmişdir. Yanka Kupalanın bu mövzuda yazılmış külli miqdarda şeirlərindən başqa “Opessa çayı üzərində”, “Borisov” adlı poemaları da vardır.

Xalqın məhəbbətini qazanan Yanka Kupalaya 1925-ci ildə Belarusiya SSR-nin Xalq şairi adı verilmiş, 1928-ci ildə Belarusiya SSR Elmlər Akademiyasına, 1929-cu ildə isə Ukrayna Elmlər Akademiyasına üzv seçilmişdir. Yanka Kupala sovet yazıçılarının I qurultayından Böyük Vətən müharibəsi günlərinə qədər bir neçə şeir kitabı dərc etdirmişdir. Yanka Kupala 1942-ci il iyunun 28-də vəfat etmişdir.

İdman turizminin regional inkişaf və dayanıqlı sosial-iqtisadi artım proseslərində rolu

Oktay Rzayev

Açar sözlər: *idman turizmi, iqtisadi təsir, yerli iqtisadi inkişaf, kiçikmiqyaslı tədbirlər, infrastruktur,*

Keywords: *sports tourism, economic impact, local economic development, small-scale events, infrastructure*

İdman turizmi kontekstində “iqtisadi təsir” anlayışı, Andreff tərəfindən 2006-cı ildə qeyd olunduğu kimi, müəyyən fəaliyyətlərlə bağlı xərclər nəticəsində yerli iqtisadiyyatda baş verən genişmiqyaslı iqtisadi dəyişiklikləri əhatə edir. Xüsusilə Tzoumaka və b. (2022), Perić (2018) və González-García və b. (2018) bu təsirləri araşdıraraq onları müsbət və mənfi istiqamətlər üzrə qruplaşdırmışlar. Məsələn, Perićin 2018-ci ildə apardığı tədqiqat əsasən bu təsirlərin müsbət cəhətlərinə yönəlmiş və xüsusilə “birbaşa xərcləmə” anlayışına diqqət yetirmişdir. Birbaşa xərcləmə idman turizminin yerli iqtisadiyyata verdiyi töhfəni ölçmək üçün geniş şəkildə qəbul edilən bir göstəricidir. Perićin tədqiqatı göstərir ki, birbaşa xərcləmə gəlir əldə edilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılması kimi konkret faydalarla nəticələnir və bu da müvafiq regionun ümumi iqtisadi dinamikliyini gücləndirir. Bu fakt, idman turizminin yalnız təyinat məkanlarının maliyyə rifahını artırmaqla kifayətlənməyib, eyni zamanda yerli icmalar daxilində məşğulluq imkanlarını təşviq edən mühüm bir rol oynadığını da nümayiş etdirir.

İdmanın iqtisadiyyata töhfəsinə dair mühüm tədqiqatlardan biri Nyikana və Tichaawa (2018) tərəfindən aparılmış “İdman turizmi: yeni turizm məkanları üçün yerli iqtisadi inkişafın gücləndiricisi kimi” adlı araşdırmadır.

İdman turizminin yerli iqtisadi inkişafa təsiri

Tədqiqatda yerli hakimiyyət orqanlarının idman turizmi tədbirlərinin potensialından maksimum dərəcədə faydalanmaq üçün qabaqlayıcı tədbirlər görməsinin vacibliyi vurğulanır. Bu yanaşma nəticəsində cəmiyyətə daxil olan iqtisadi faydaların miqyası genişlənə bilər. Başqa sözlə, idman turizmi yalnız turizm fəaliyyətlərinin artırılması vasitəsi deyil, həm də yerli iqtisadi inkişafın və sosial rifahın dərinləşdirilməsi üçün strateji bir alət kimi qiymətləndirilir. İdman turizminin ev sahibi regiona verdiyi ən mühüm töhfələrdən biri infrastrukturun inkişafı ilə bağlıdır. Njoroge və həmkarlarının (2017) vurğuladığı kimi, idman tədbirlərinin təşkili qonaqpərvərlik, turizm, nəqliyyat və tikinti kimi müxtəlif sektorlar üzrə iş yerləri yaradır və bununla da regionun ümumi iqtisadi artımına töhfə verir. İdman turizmi regionun ictimai görünürlüyünü və mediada tanınılmasını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu, regionun imicinin güclənməsinə, gələcəkdə daha çox ziyarətçi və investisiyanın cəlb edilməsinə, nəticə etibarilə isə vergi gəlirlərinin artmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, vergi gəlirləri idman turizminin ev sahibi regionun iqtisadi təsirini ölçmək üçün əsas göstəricilərdən biri hesab olunur.

Bunun əksinə olaraq, Tzoumaka və b. (2022) apardıqları tədqiqatda fərqli bir yanaşma təqdim edərək, ev sahibi məkan üzərində ümumi maliyyə təsirini qiymətləndirərkən müxtəlif amillərin nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayırlar. Onlar xüsusilə yerli iqtisadiyyatdan kapital sızmaları (leakages), fürsət xərcləri (opportunity costs) və çoxaldıcı təsir (multiplier effect) kimi elementlərin nəzərə alınmasının əhəmiyyətini qeyd

edirlər. Bu baxış bucağı Njoroge və həmkarlarının (2017) nəticələri ilə üst-üstə düşür.

Sözügedən tədqiqatçılar “Kenya-da idman turizmi və qavranılan sosial-iqtisadi təsir: Maçakos qraflığı nümunəsində” adlı araşdırmalarında idman tədbirlərinə ev sahibliyi etməklə bağlı bəzi mənfi iqtisadi nəticələrə diqqət çəkmişlər. Onların araşdırmasına görə, bu cür tədbirlər yaşayış xərclərinin artması, müvəqqəti məşğulluq imkanlarında dəyişkənlik və inflyasiya təzyiqlərinin yaranması kimi mənfi iqtisadi təsirlərə səbəb ola bilər. Kiçikmiqyaslı idman tədbirlərinin keçirilməsinin iqtisadi təsirinin öyrənilməsi idman turizmi tədqiqatlarının əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Gibson və b. (2003) qeyd edirlər ki, kiçikmiqyaslı idman tədbirləri adətən iştirakçı və tamaşaçı sayının məhdudluğu ilə səciyyələnən, yerli və ya regional səviyyədə keçirilən idman yarışlarını və ya fəaliyyətlərini əhatə edir. Belə tədbirlərə ictimai qaçış yarışları, yerli futbol turnirləri və regional gənclər liqaları kimi nümunələr daxildir.

Kiçikmiqyaslı idman tədbirlərinin sosial və iqtisadi təsiri

Bu cür tədbirlər adətən daha səmimi və icma-mərkəzli mühit yaradır. Gibson və həmkarlarının (2003) fikrincə, bu tədbirlər çox vaxt daha az media diqqəti cəlb edir və iri miqyaslı idman tədbirləri ilə müqayisədə daha aşağı maliyyə sərmayəsi tələb edir. Bununla belə, miqyasca kiçik olmalarına baxmayaraq, bu tədbirlər yerli icmalar üzərində mühüm sosial və mədəni təsir göstərə bilər və idmançılara rəqabət aparmaq, həmçinin bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün dəyərli imkanlar təqdim edir. Kiçikmiqyaslı idman tədbirlərinin ev sahibi regionlara gətirdiyi potensial faydalar bir sıra tədqiqatlarda – Duglio və Beltramo (2017), Gibson və b. (2003), Fernández-Martínez və b. (2022) kimi müəlliflərin işlərində – hərtərəfli şəkildə təhlil edilmişdir. Əvvəlcə, Gibson və b. (2003) tərəfindən aparılan

“Small-scale event sport tourism: fans as tourists” adlı tədqiqatda iri və kiçikmiqyaslı tədbirlərin iqtisadi təsirləri müqayisə olunmuşdur. Müəlliflər bu tədqiqatda idman tədbirlərinin turizm məkanları üçün mühüm cəlbəedici amil olduğunu və belə tədbirlərin ləğvinin ciddi maliyyə itkilərinə səbəb ola biləcəyini geniş şəkildə müzakirə etmişlər. Tədqiqatın əsas məqamlarından biri kiçik və iri tədbirlər arasında aparılan müqayisədir. Gibson və həmkarları təqdim etdikləri məlumat və analizlər vasitəsilə göstərirlər ki, nisbətən kiçik və ixtisaslaşmış idman tədbirləri belə turizm və yerli iqtisadiyyat üzərində nəzərəcərpacaq dərəcədə müsbət təsir göstərə bilər. Bu nəticə onu deməyə əsas verir ki, kiçik icmalar belə tədbirlər vasitəsilə qonaq komandanın azarkeşlərini cəlb edərək öz turizm potensiallarını maksimum dərəcədə artırmaq imkanı əldə edə bilərlər.

Kiçikmiqyaslı idman tədbirlərinin dayanıqlı inkişafa təsiri

Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, idman turizmi, xüsusilə kiçikmiqyaslı tədbirlər kontekstində, regionun dayanıqlılıq məqsədləri ilə uzlaşan fərqli bir kimliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Beləliklə, bu cür tədbirlər təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial və ekoloji baxımdan davamlı inkişafın təşviqinə xidmət edir. Duglio və Beltramonun (2017) nəticələri göstərir ki, beynəlxalq səviyyədə keçirilən kiçikmiqyaslı idman tədbirləri ev sahibi məkanın reputasiyasını gücləndirə və yerli icma üçün iqtisadi faydalar yarada bilər. Bu yanaşma Fernández-Martínez və həmkarlarının (2022) fikirləri ilə dəstəklənir. Onlar hesab edirlər ki, Media Maratón Ciudad de Granada (Qranada Yarımmarafonu) kimi kiçik və orta miqyaslı idman tədbirlərinin təşkili yerli icma daxilində davamlı turizmin təşviqi üçün səmərəli strategiya kimi çıxış edə bilər. Müəlliflərin təqdim etdiyi davamlı turizm konsepsiyası iqtisadi, sosial və ekoloji aspektləri nəzərə almaqla yanaşı, həm yerli sakinlərin, həm də ziyarətçilərin və turizm sənayesinin

hazırkı və gələcək ehtiyaclarını da balanslı şəkildə qiymətləndirir. Beləliklə, bu tədqiqatlar göstərir ki, kiçik və orta miqyaslı idman tədbirləri yalnız iqtisadi gəlir mənbəyi deyil, həm də sosial integrasiya, ekoloji məsuliyyət və uzunmüddətli regional inkişafın mühüm komponenti kimi çıxış edir.

Nəticədə, bu vəziyyət xərc-fayda balansının pozulmasına və yerli büdcələr üzərində maliyyə təzyiqinin yaranmasına səbəb ola bilər. Bundan əlavə, yerdəyişmə effekti (displacement effect) ilə bağlı narahatlıqlar da ifadə edilmişdir. Duglio və Beltramo (2017) bildirirlər ki, kiçikmiqyaslı idman tədbirləri bəzən yerli icmaya daha sabit və davamlı iqtisadi töhfə verə biləcək digər sahələrdən resursların və diqqətin yayındırılmasına səbəb ola bilər. Belə tədbirlərin təşkili üçün ayrılan maliyyə vəsaitləri, əslində, uzunmüddətli infrastrukturun təkmilləşdirilməsinə və ya tədbirdən sonrakı dövrlərdə də davamlı iqtisadi fayda gətirə biləcək sənaye sahələrinə yönəldilə bilər. Bundan başqa, Gibson və b. (2003) tərəfindən irəli sürülən tənqidlərdə qeyd olunur ki, kiçikmiqyaslı idman tədbirlərinin iqtisadi faydaları yerli icmaya hər zaman real mənada töhfə vermir.

Əgər bu tədbirlər əsasən ev sahibi regiondan kənardan gələn iştirakçı və tamaşaçıları cəlb edirsə, əldə edilən iqtisadi qazanc yerli sahibkarlıq subyektləri və əhali arasında paylanmaq əvəzinə, regiondan kənara axa bilər. Müəlliflərin tədqiqatında bu hal “kapital sızması” (leakage) adlandırılır və bu fenomenin ev sahibi icma üzərindəki müsbət iqtisadi təsiri məhdudlaşdırıla biləcəyi vurğulanır. Beləliklə, tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, kiçikmiqyaslı idman tədbirləri hər zaman lokal iqtisadiyyat üçün optimal seçim olmaya bilər və onların planlaşdırılmasında resursların səmərəli bölgüsü və davamlı iqtisadi təsir kimi amillər mütləq nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Duglio, S., & Beltramo, R. (2017). Estimating the economic impacts of a small-scale sport tourism event: The case of the Italo-Swiss mountain trail CollonTrek. *Sustainability*, 9(3), 343.
2. Fernández-Martínez, A., Cabello-Manrique, D., Roca-Cruz, A. F., & Nuviala, A. (2022). The Influence of Small-Scale Sporting Events on Participants' Perceptions of Functional Quality, Perceived Value, and Satisfaction. *Sustainability*, 14(13), 7549.
3. Gibson, H., Kaplanidou, K., & Kang, S. J. (2003). Small-scale event sport tourism: Fans as tourists. *Sport Management Review*, 6(2), 160–170.
4. González-García, R. J., Martínez-Tur, V., Peiró, J. M., & Estreder, A. (2018). Analyzing the satisfaction and future intentions of participants in a small-scale endurance event. *Journal of Sport & Tourism*, 23(1), 35–51.
5. Njoroge, J. M., Atieno, L., & Do Nascimento, D. V. (2017). Sports tourism and perceived socio-economic impact in Kenya: The case of Machakos County. *Tourism and Hospitality Management*, 23(2), 195–217. <https://doi.org/10.20867/thm.23.2.9>
6. Nyikana, S., & Tichaawa, T. M. (2018). Sport tourism as a booster of local economic development for new tourism destinations. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 7(4), 1–15.
7. Perić, M. (2018). Managing small-scale sport events for sustainable rural tourism: A case study from Croatia. *Tourism and Hospitality Management*, 24(2), 263–280.

Müasir şəraitdə məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafına təsir göstərən süjetli-rollu oyunlarının psixolo-pedaqoji əsasları

Şəraf Əhmədova^{1*} , Əzizə Rüstəmovaya¹

Açar sözlər: *süjetli-rollu oyunlar, psixolo-pedaqoji əsaslar, oyun prosesi, məktəbəqədər təhsil, kollektiv oyun*

Keywords: *role-playing games, psychological-pedagogical foundations, gameplay, preschool education, team game*

Məktəbəqədər yaşlı uşağın həmyaşıdları ilə ünsiyyəti birgə oyun prosesində formalaşır. Birlikdə oynayarkən uşaqlar həmyaşıdlarının istəklərini nəzərə almağa, öz fikirlərini müdafiə etməyə, birgə planlar qurmağa və onları həyata keçirməyə müvəffəq olurlar. Bu dövrdə oyun uşaqların ünsiyyətinin inkişafına böyük təsir göstərir.

Süjetli-rollu oyunlar təxəyyülün inkişafı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Oyun hərəkətləri bəzən abstrakt vəziyyətdə baş verir: real əşyalar digər xəyali əşyalar kimi istifadə olunur, uşaq xəyali personajların rollarını üzərinə götürür. Abstrakt təsəvvürlü məkanda fəaliyyət göstərmək təcrübəsi uşaqların yaradıcı təxəyyül qabiliyyəti qazanmasına köməklik edir.

¹Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan
E-poçt: ahmadovasharaf1961@gmail.com

Uşaq üçün oyun prosesində kollektivin formalaşdırılması və rolların bölüşdürülməsi çox vacibdir. Burada ən əsası — hər bir uşağın xüsusiyyətlərini bilmək, onun meyil və maraqlarını anlamaq nəzərdə tutulur, fərdi yanaşma önə çıxır. Ən utancaq və passiv uşaqların belə fəallaşması, təşəbbüs göstərmələri, oyuna olan maraqlarını uzun müddət qoruyub saxlamasına kömək edir. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların inkişaf prosesində yeni bacarıq və biliklərin qazanılmasının xarakterik və aparıcı fəaliyyət növü süjetli-rollu oyun olaraq qalır. Süjetli-rollu oyunun özünəməxsus xüsusiyyətləri Y. Kərimov, F. Sadıqov, R. Əliyev, Ş. Əliyeva, Z. Bayramova, L.S. Vıqotski, D.B. Elkonin, A.V. Zaporozets, R.İ. Jukovskaya, D.V. Mendjeritskaya, A.P. Usova və N.Y. Mixaylenko kimi psixoloqların, pedaqoqların tədqiqatlarında geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Süjetli-rollu oyununun əsasında uydurma situasiya dayanır. Uşaq öz oyun mühitini özü layihələndirir (məs., yaşlıları təqlid etməklə), həmin rola uyğun fəaliyyətləri icra edir.

Tədqiqatçı Y. Məmmədova göstərir ki, “Məktəbəqədər yaş mərhələsi uşağın psixoloji inkişafında və şəxsiyyətinin formalaşmasında başlanğıc nöqtədir, eyni zamanda cəmiyyətə inteqrasiyaya hazırlıq prosesidir. Bu dövrdə uşaqların əsas fəaliyyət növü kimi oyun mühüm yer tutur. Oyun onların gündəlik həyatının əsas hissəsinə çevrilir və emosional, sosial inkişafı stimullaşdırır. Bu yaş mərhələsində oyunla yanaşı, ünsiyyət formaları da uşağın şəxsiyyətinin təşəkkülündə böyük rol oynayır” (Məmmədova, 2025, s. 22).

Məktəbəqədər yaşlı uşağın informativ bilikləri süjetli-rollu oyunların məzmununun fərqliliyini müəyyən edir. Bu, uşağın maraqlarından, məlumatlılığından, duyğularından və həmçinin şəxsi təcrübəsindən asılıdır. Böyüklərin fəaliyyətinin xarakterik

xüsusiyyətlərini seçmək bacarığı oyunun məzmununun inkişafına birbaşa təsir göstərir.

Məktəbəqədər yaş dövrü ərzində oyunun məzmununun inkişafı və mürəkkəbləşməsi aşağıdakı istiqamətlərlə həyata keçirilir:

- məqsədyönlülüyün güclənməsi canlandırmanın ardıcılığının və əlaqəliliyinin artması deməkdir;
- oyunda sadə vəziyyətdən daha mürəkkəb vəziyyətə tədricən keçid, oyunda prosesin gedişatının ümumiləşdirilməsi (şerti və simvolik hərəkətlərdən, sözlə əvəzləmələrdən istifadə).

Süjetli-rollu oyun məktəbəqədər uşağın seçdiyi rollar vasitəsilə həyata keçirilir. Rol oyunun süjetini reallaşdırmaq üçün vasitə olmaqla yanaşı, bütün süjetli-rollu oyunun əsas komponentini təşkil edir. Hər bir rol müəyyən davranış qaydalarını ehtiva edir ki, bunlar isə ətraf mühitdən götürülür. Rol necə davranmaq lazım olduğunu göstərən nümunədir. Bu əsasda məktəbəqədər yaşlı uşaq oyundakı bütün iştirakçıların davranışını, daha sonra isə öz davranışını dəyərləndirir.

Məktəbəqədər yaş dövründə süjetli-rollu oyunların inkişafı və mürəkkəbləşməsi davam edir. Süjetli oyun məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün cəlbedici bir fəaliyyət növüdür. Oyunda uşaqlar daxili azadlıq hissi yaradan bir rahatlıq yaşayırlar. Məhz süjetli oyunda uşaqların əşyalar üzərində, münasibətlərdə və hərəkətlərdə sərbəstliyi olur – gündəlik həyatda isə bunların çoxu çətin başa gəlir. Daxili rahatlıq birbaşa süjetli oyunun özünəməxsusluğu ilə bağlıdır. Ümumilikdə süjetli oyunlar uşaqlardan real nəticə tələb etmir. Oyun zamanı hər şey “elə bil ki”, “guya” formatında qurulur.

Psixoloq və pedaqoqlar müəyyən ediblər ki, ilk növbədə, oyun prosesində uşaqlarda təsəvvür və obrazlı düşünmə qabiliyyəti

inkişaf edir. Oyun uşağın şəxsiyyətinin formalaşması üçün mühüm vasitədir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda oyun başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq bacarığının inkişafına böyük təsir göstərir. Müasir psixo-pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, süjetli oyun da digər məktəbəqədər fəaliyyət növləri kimi bədahədən öz-özünə yaranmır. “Oynamağı bacaran” böyüklər tərəfindən uşaqlara ötürülür (Şirokova, 2004, s. 123).

Oyun fəaliyyətinin inkişafında tərbiyəçinin də rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Rolun təsirli olması üçün tərbiyəçi aşağıdakı qaydalara əməl etməlidir:

- dolayı (dolayı təsir göstərən) üsullardan istifadə etmək;
- məktəbəqədər yaşlı uşaqlara ətraf aləm haqqında obyektiv məlumatlar ötürmək;
- oyunda uşağın tərəfdaşı kimi fəal mövqe nümayiş etdirmək.

Tərbiyəçinin vəzifəsi məktəbəqədər yaşlı uşaqlara oyun bacarıqlarının aşılmasından ibarətdir. Vəzifənin həyata keçirilməsi üçün tərbiyəçi məktəbəqədər yaşda olan uşaqlar üçün süjetli – rollu oyunun təşkili prinsiplərinə əməl etməlidir. Birinci prinsip tərbiyəçinin uşaqlarla birlikdə oynamasıdır. Bunun sayəsində uşaqlar oyun bacarıqlarına yiyələnməyi öyrənirlər. Oyunun düzgün həyata keçirilməsi üçün tərbiyəçi oyundakı həlledici məqamları nəzərə almalıdır. Oyun seçimində tərbiyəçi uşağa maraqlı oyunu seçməkdə kömək etməlidir. Bunun üçün tərbiyəçi əvvəlcədən elə şərait yaratmalıdır ki, uşaq oyuna maraq göstərsin. Sonra isə o, məktəbəqədər yaşlı uşaqların oyuna kollektiv şəkildə qoşulmasına kömək etməlidir. Oyun prosesində tərbiyəçi tərəfdaş kimi iştirak etməli, uşaqları yeni oyunun qaydaları ilə tanış etməlidir. Oyun başa çatdıqdan sonra tərbiyəçi oyunun müzakirəsini təşkil etməlidir, uşaqlarla birlikdə oyun fəaliyyətini və qarşılıqlı münasibətləri təhlil

etməli, həmçinin oyunun gedişatı ilə bağlı məsləhətlər verməlidir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların oyuna cəlb edilməsinin nə dərəcədə uğurlu olmasını müəyyən edən ən vacib məqamlardan biri böyüklərin ümumi prosesə münasibətidir. Təربiyəçi uşağın gündəlik həyatında mühüm yer tutur, çünki o, məşğələlər zamanı müəllim mövqeyində olur, oyun prosesində tərəfdaş və iştirakçı qismində çıxış edir. Bu mövqe də ümumi tərbiyə prosesinin həyata keçirilməsi üçün zəruridir. Lakin məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla oyun zamanı tərbiyəçi müəllim mövqeyini dəyişməli, “oyun tərəfdaşı” mövqeyini tutmalıdır ki, uşaqlar oyunun gedişatında özlərini sərbəst və bərabər hiss etsinlər. Bu halda uşaqlar oyunun əsas detallarını dərk edir, önəmli məqamları dəyərləndirmək imkanı qazanır (İvakina, 1995, s. 77).

Süjetli-rollu oyunun təşkilinin ikinci prinsipi ondan ibarətdir ki, tərbiyəçi məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla bütün məktəbəqədər dövr ərzində, hər yaş mərhələsinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, oyunda fəal iştirak etməlidir. Onun məqsədi oyun prosesini elə xüsusi şəkildə inkişaf etdirməkdir ki, uşağa dərhal yeni, daha mürəkkəb oyun qurma imkanı yaransın və qaydasında mənimsədisin.

Süjetli - rollu oyunun təşkilinin üçüncü prinsipi belədir ki, oyun bacarıqları formalaşdırılarkən erkən yaşdan başlayaraq məktəbəqədər yaş dövrünün sonuna qədər uşaq həm oyun hərəkətini icra etməyə sövq edilməlidir, həm də oyunun mənasını tərəfdaşlarına – böyüklərə, yaşıdlarına izah etməyə yönəlməlidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu üç prinsip yalnız o zaman həyata keçirilə bilər ki, tərbiyəçi məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda oyun bacarıqlarını formalaşdırarkən əsas götürə

biləcəyi real dayaq nöqtəsini müəyyənləşdirsin. Hər yaş mərhələsində pedaqoji prosesdə oyunun təşkili zamanı tərbiyəçi həm özünün uşaqlarla birgə oyun vasitəsilə oyun bacarıqlarının formalaşdırılmasını təmin etməli, həm də uşaqların müstəqil oynaması üçün şərait yaradılmasını təmin etməlidir.

Çoxsaylı pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, uşaqların müstəqil formada oyununun inkişafı böyüklərin yönləndirici təsirindən asılıdır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, uşaqlarda birgə mürəkkəb oyunu qurmaq bacarıqları mərhələli şəkildə, eyni zamanda mürəkkəbləşən spesifik oyun üsulları və qarşılıqlı təsir yollarının mənimsətməklə formalaşdırıla bilər.

Ədəbiyyat

- Məmmədova, Y. (2025). Məktəbəqədər dövrdə oyun və ünsiyyətin inkişafetdirici rolu. *ELMI İŞ Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 19(8), 20–23.
- İvakina, İ. O. (1995). *Rukovodstvo tvorçeskimi syujetno-rolövimi igrani doşkolnikov: Uçebno-metodiçeskoe posobie*. Prosveşçenie.
- Şirokova, G. A. (2004). *Spravoçnik doşkolnogo psixologiya*. Feliks.

Vənənd məscidinin epiqrafikası: daş və taxta lövhə üzərindəki kitabələr

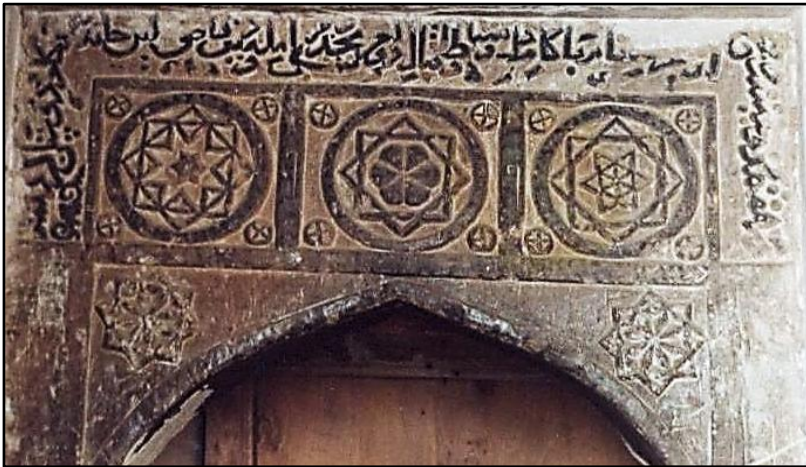
Afaq Quluzadə

Açar sözlər: *məscid, epiqrafika, ərəb və fars dillərində kitabələr, timpan, svastika, Oğuz xanın möhürü*

Keywords: *mosque, epigraphy, inscriptions in Arabic and Persian, tympanum, swastika, seal of Oghuz Khan*

Vənənd kəndi Ordubad rayonunun qədim yaşayış məskənlərindən biridir. XX yüzilliyin 20-ci illərində Azərbaycanda yaradılan elmi komitə və cəmiyyətlər tərəfindən tarixi abidələrin qeydə alınması və öyrənilməsi məqsədilə Naxçıvan bölgəsinə təşkil edilən elmi səfərlərdə Vənənd abidələrinin də qeydə alınması sahəsində müəyyən işlər aparılmışdır. Buradakı Cümə məscidi, üzərində kitabələr həkk edilən qəbirüstü abidələr – başdaşıları, daş qoç heykəlləri və hamam binası günümüzədək gəlib çatmışdır. ATTC Naxçıvan şöbəsinin üzvü M.Mirheydərzadə 269 evdən ibarət kənddə 975 nəfər Azərbaycan türkünün yaşadığı, qiraətxana, kooperativ dükanı və poçt şöbəsinin fəaliyyət göstərdiyi barədə, eyni zamanda Cümə məscidi, dağılmış halda olan qış məscidi haqqında məlumat verir. Vənənd kəndinin yaşlı sakini Mir Yusif Hacı oğlunun məlumatına əsaslanaraq kənddəki qədim məscidi, hamamı və çeşməni altı yüz altmış altı il öncə burada bir türk qızının inşa etdirdiyini göstərir (Mirheydərzadə, 1926).

1927-ci ildə buradakı qədim abidələri qeydə alan V. Sısoyev Vənəndin şəhər tipli böyük kənd olduğunu, kəndin Bazar meydanında yerləşən və daxili ölçüləri 22 x 13 x 5,5 m olan səkkiz sütunlu Cümə məscidi, abidənin bazara tərəf olan şimal divarının iki mərtəbəli məscidin divarı kimi göründüyünü yazır (Sysoyev, 1929, s. 178). Hər iki tədqiqatçı elmi hesabatlarında Vənəndin şimal-qərb istiqamətindəki qədim qəbiristanlıqda yerləşən başdaşları və daş qoç heykəlləri haqqında ümumi məlumat verir. Həmin qəbirüstü abidələr M. Nemət (Neymat, 2001) və A. Quluzadə tərəfindən tədqiq olunaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (Quliyeva, 1996; Kuliyeva, 1994). *Məscidin daş kitabəsi*. Düzbucaqlı plan quruluşuna malik məscidə yan tərəfdən dördbucaqlı tikili əlavə edilmişdir. Məscid binasının daxilində şimal-qərb tərəfindəki birinci otaqdan böyük salona keçən girişin üstünə çatmataqlı böyük daş kitabə qoyulmuşdur.

Şəkil

Vənənd məscidinin daş kitabəsi

Ağ mərmər lövhənin yan tərəfləri və yuxarı hissəsi düzbucaqlı haşiyə ilə əhatələnir. Haşiyədə həkk edilən farsdilli kitabə daşın sağ tərəfindən başlayıb yuxarı hissəsində davam edərək sol tərəfində qurtarır. Haşiyədən aşağıdakı boş sahə üç bərabər dördbucaqlıya ayrılmışdır. Hər bir dördbucaqlının küncələrində kiçik dairə daxilində sadə svastika, mərkəzində böyük dairə işlənilmişdir. Dairələrin hər birinin daxilində iki dördbucaqlının kəsişməsindən səkkizbucaqlı ornament – ulduz yaradılıb. Hər ulduzun daxilində işlənən ornamentlər bir-birindən fərqlənir: 1) sağ tərəfdə – altıguşəli ulduz və onun daxilində kiçik dairədən ayrılan altı şüa vasitəsilə stilizə olunmuş çiçək; 2) mərkəzi hissədə – stilizə olunmuş altı ləçəkli çiçək; 3) sol tərəfdə – səkkizguşəli ulduz və onun daxilində stilizə edilmiş altı guşəli çiçək təsvirləri işlənilmişdir; 4) çatmatağlı daşın timpanlarında da iki dördbucaqlının çarpaz şəkildə kəsişməsi ilə səkkizbucaqlı həndəsi ornament yaradılmışdır. Bu ornamentlərin daxili bəzəyi səkkiz ləçəkli çiçək təsvirindən ibarətdir. Hər üç ornamentin əsasını təşkil edən iki dördbucaqlının çarpaz birləşməsindən yaranan səkkizguşəli ulduz ornamentini “*Oğuz xanın möhürü*” adlanır. Digər təsvir və ornamentlərin yaradılmasında 4, 6 və 8 ədəd müxtəlif elementlərdən istifadə olunmasının da müəyyən izahı vardır.

Məscidin daş kitabəsi haqqında ilk dəfə M. Mirheydərzadə 1926-cı ildə Ordubad rayonuna etdiyi elmi səfərinin hesabatında yazmış və yalnız *həftəsə, eqbal, pənc, millət, neşat, din və Şeybani* (?) sözlərini oxumuşdur. ATTC Naxçıvan şöbəsinin üzvü Seyid Səbri Vənənd Cümə məscidinin daş kitabəsi haqqında məlumat vermişdir (Səbri, 1926, s. 4). V. Sısoyev məscidin mehrabının ölçülərini, ornament və rəngli bəzəklərini təsvir etsə də, abidənin giriş hissəsində çatmatağlı daş üzərindəki kitabəni nəzərdən qaçırmış, məscidin N. Xanikovun dərc etdirdiyi XVIII əsrə aid təmir kitabəsini tapmamışdır

(Sysoyev, 1929, s. 180). M. Nemət məscidin daş və taxta lövhə üzərindəki kitabələrinin mətnini və illüstrasiyasını doktorluq dissertasiyasına (Neymatova, 1968, s. 175–176) və əsərlərinin 3-cü cildinə daxil etmişdir (Neymat, 2001, s. 62; s. 93–94).

Biz tədqiqatımızda kitabənin oxunuşunda nöqsanlar olduğunu müəyyən etmişik. Belə ki, M. Nemət kitabədə (iqbal) اقبال sözündən sonra səhv olaraq, دوام (davam), ardınca نجدت (nəcdət) sözlərini oxuyur. M. Nemət yazır ki, bu söz نجدات (necdat) olmalıdır. Bu oxunuş variantında نجدت (?) (necdət) sözünün altında həkk olunan ست (st və ya set) hərf birləşməsi, üçüncü cərgədəki sözün 1-ci hecası, ست (st və ya set) hərf birləşməsindən sonra həmin sözün sonuncu hecası oxunmamış qalır. Eyni zamanda kitabədə دين sözündən sonrakı فاض (faz) sözünü oxusa da, tərcümə etməmişdir. فاض (faz) sözü ərəb dilində qurtarmaq, başa çatdırmaq mənasındadır. M. Nemət tərcümədə “религии” (reliqii) sözündən sonra üç nöqtə qoymuş, mətnə olmayan “il” sözünü tərcüməyə əlavə etmişdir. Beləliklə, kitabənin tərcüməsi tamamlanmamışdır. Həmçinin fotosəkində kitabənin sol tərəfi, yəni sonluğu görünmür (Neymat, 2001, s. 170). Daş üzərində bir sətirdə həkk edilən kitabədə bəzi sözlər sətirdən yuxarı qaldırılaraq iki, yaxud üç cərgədə həkk olunmuşdur. Mətnə sıx şəkildə yerləşdirilən sözlərdə eyni hərfin ayrı-ayrı yazılış üslubundan istifadə olunmuşdur.

Burada س (s) hərfi بيست (bist) və دوست (dust) sözlərində dişli, دوستان (dostan) sözündə isə dişsiz həkk edilmişdir. Kitabədə م (m) hərfinin də iki cür yazılış formasını görürük. Daşın sağ tərəfdən yuxarı hissəsi zədələndiyi üçün burada həkk olunan hərflər ovulub tökülmüşdür. Yalnız üç hərfin aşağı hissəsi və مير (mir) hecası qalmışdır. با کام دل (del kam ba) söz birləşməsindən əvvəlki söz خانه (xana) oxunur. Ehtimal

etmək olar ki, میر (mir) hecası تعمیر (tamir) sözünün sonluğudur və bu kitabə məscidin təmir edilməsi haqqındadır:

در هفتصد و بیست و پنج تعمیر این خانه با کام دل و نشاط و اقبال و امر و مجد
دوست و جرأت ملته و دین فاض
این خانه بکام دوستان کردند

Transliterasiyası: Dər həftzəd və biyətu pənc təmiri in xanə ba
kami dil və nişat və iqbal və əmr və məcdi dust və cürəti millətu
dini faz İn xanə bəkami dustan kardənd

Tərcüməsi: Yeddi yüz iyirmi beşdə bu evin təmiri ürək arzusu və
şadlıq və taleyin xoşbəxtliyi və dostun fərmanı və səyi və millətin
və dini icmanın hünəri (şücaəti) ilə tamamlandı. Bu ev dostların
arzusu ilə quruldu. / h. 725-ci il = 1324-1325-ci il.

Daş üzərindəki kitabənin məzmunundan məlum olur ki, h. 725-ci ildə (1324-1325) məscid binası əhalinin ibadət etməsi üçün yararsız vəziyyətdə olmuşdur. Kitabənin həkk edildiyi tarix Əbu Səid Bahadur xanın hakimiyyəti illərinə aiddir. Bu dövrdə türbə, məscid, xanəqahlar təmir edilir və yeni binalar tikilirdi. Vənənd Cümə məscidinin 1259-1260-cı illərdə tikilməsini söyləmək olar. Məscidin təmir edilməsindən bir neçə ay sonra – h. 726-cı ilin ramazan ayında (04.08.1326-cı il, şənbə günü) Nüsüs kəndində Qırx kimsənə pirinin (M. Mirheydərzadənin 1926-cı ildə apardığı araşdırmalara görə – Seyid Hüseyn imamzadəsi – A.Q.) üstündə böyük məscid binası tikilmişdir (Guluzade, 2013, s. 137).

Məscidin taxta lövhə üzərindəki kitabəsi. Cümə məscidinin taxta lövhə üzərində qara mürəkkəblə yazılan təmir kitabəsini ilk dəfə N. Xanikov ona göndərilən şəkildən oxumuşdur (Khanikoff, 1862, s. 152). M. Mirheydərzadənin hesabatında qadınlar üçün ayrılan və məscidin 2-ci mərtəbəsi kimi istifadə olunan eyvanın tağına vurulan taxta lövhə üzərində qara boya ilə yazılan

kitabənin bir hissəsi və tərcüməsi verilmişdir (Mirheydərzadə, 1926, s. 48–49). Kitabənin fərqli oxunuşu və tərcüməsindən görünür ki, M. Mirheydərzadə onu N. Xanikovdan köçürməmişdir. V. Sısoyev səhvən məscidin divarında axtardığı kitabəni tapa bilmədiyinə görə N. Xanikovun fransız dilində verdiyi tərcüməni rus dilinə çevirərək fars dilindəki mətnlə birlikdə hesabatına daxil etmişdir (Sysoyev, 1929, s. 180–181). Kitabədə XVIII əsrdə baş verən müharibələr nəticəsində bölgənin tənəzzülə uğrayan iqtisadi vəziyyətindən bəhs edilir.

Ədəbiyyat

- Guluzade, A. (2013). Ob odnoy nadpisi na mecheti, postroyennoy v XIV veke v Azerbaydzhanе. *Aktual'nyye voprosy obshchestvennykh nauk: sotsiologiya, politika, filologiya, istoriya. Materialy nauchno-prakticheskoy konferentsii*, 133–146.
- Khanikoff, N. (1862). Mémoire sur les inscriptions musulmanes du Caucase. *Journal Asiatique*, 20(cinquième série), 57–155. <https://catalog.hathitrust.org/Record/006147183>
- Kuliyeva, A. A. (1994). Srednevekovyye epitafyinye nadpisi Vanandskogo kladbishcha. *Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun görkəmli Azərbaycan arxeoloqu Saleh Mustafə oğlu Qaziyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş elmi sessiyanın materialları*, 142–144.
- Quliyeva, A. (1996). Ordubad rayonunun bəzi orta əsr xatirə abidələri. *Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası problemləri*, (5), 10–15.
- Mirheydərzadə, M. (1926). 1926-cı ilin avqust ayında Ordubad dairəsinə etdiyi səfərin hesabatı (İnventar № 263, s. 46–50). AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun Elmi Arxivi.

- Neymat, M. S. (2001). *Korpus epigraficheskikh pamyatnikov Azerbaydzhana: Arabo-perso-tyurkoyazychnyye nadpisi Nakhchivanskoy Avtonomnoy Respubliki (XII v. – nachalo XX veka)* (T. III). XXI-YENI.
- Neymatova, M. (1968). *Epigraficheskiye pamyatniki i ikh znacheniiye v izuchenii sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Azerbaydzhana (XIV–XVII vv.)* [Doktorskaya dissertatsiya]. Institut Istorii AN Azerbaydzhanskoy SSR.
- Səbri, S. (1926, 15 sentyabr). Ordubad qəzasında asari ətiqə. *Şərq qapısı*, 3(208).
- Sysoyev, V. M. (1929). Nakhichevanskiy kray: Otchet o poyezdke letom 1927 g. *Izvestiya Azkomstarisa*, 4(2), 123–216.

Türkoloji Qurultayın keçirildiyi tarixi-siyasi və ictimai şərait

Bikə Fərmanzadə

Açar sözlər: *Türkoloji Qurultay, dil, əlifba, Sovet, milli siyasət*
Keywords: *Turkological Congress, language, alphabet, Soviet, national policy*

Qurultayın keçirilməsinə səbəb olan tarixi-ictimai şərait

XX əsrin ilk rübü türk xalqlarının ictimai-siyasi və mədəni həyatında köklü dəyişikliklərlə səciyyələnir. İmperiyaların süqutu, yeni dövlətlərin yaranması, milli kimlik və dil məsələlərinin aktuallaşması elmi müstəvidə də yeni istiqamətlər formalaşdırmışdır. Bu baxımdan 1926-cı ildə Bakı şəhərində keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay yalnız elmi hadisə deyil, həm də mürəkkəb tarixi-ictimai və siyasi şəraitin məhsulu idi. Qurultayın keçirilməsi dövrün geosiyasi reallıqları, sovet milli siyasəti və türk xalqları arasında mədəni integrasiya meyilləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Belə bir mühitdə Bakının seçilməsi də təsadüfi deyildi. Çünki həmin dövrdə Azərbaycan — xüsusilə Bakı — elm və maarif sahəsində ən fəal mərkəzlərdən biri hesab olunurdu. Qurultayın çağırılması təsadüfi deyildi. Mərkəzi hakimiyyət (rəsmi Moskva) qeyri-rus xalqların dillərini və milli kadrlarını irəli çəkməklə yeni sovet idarəçilik modelini möhkəmləndirməyə çalışırdı.

Yerli dillərdə məktəblər açılır, mətbuat inkişaf etdirilir, milli ziyahılar dövlət strukturlarına cəlb olunurdu. Əlifba məsələsi də bu siyasətin tərkib hissəsinə çevrilmişdi. Ərəb qrafikasının islahı və ya dəyişdirilməsi ideyası isə Şura hökumətinin qurulmasından əvvəl yaranmışdı. Hələ çar hökuməti dövründə Mirzə Fətəli Axundov türki-tatar dilinin ərəb qrafikalı əlifbadan latın qrafikalı əlifbaya keçilməsi üçün çox çalışmışdır. Lakin onun latın qrafikalı əlifbanı türk-müsəlman xalqları arasında tətbiqi planı baş tutmamışdı.

Cümhuriyyət illərində (1918-1920) mətbuatda əlifba islahatı geniş müzakirə edilirdi. 1919-cu ildən başlayaraq Azərbaycan mətbuatı tez-tez “türk əlifbası islahatı” barədə yazılar verirdi. Bu yazılarda ya mövcud ərəb əlifbasını təkmilləşdirmək, ya da latın əlifbasına keçmək məsələsi qoyulur, ikinciyyə daha böyük üstünlük verilirdi. 1920-ci il aprelın 28-də Azərbaycanda Şura hökumətinin qurulmasından sonra bu məsələyə yenidən baxıldı. 1922-ci ildə “Yeni Türk Əlifbası Komitəsi” yaradıldı, 1923-cü ildə isə latın qrafikası Azərbaycanda dövlət əlifbası kimi qəbul olundu. 1926-cı il qurultayı artıq başlanmış bu prosesi ümumittifaq miqyasında müzakirə etmək və əlaqələndirmək məqsədi daşıyırdı.

Qurultayın təşkilində Səməd Ağamalıoğlu, Bəkir Çobanzadə, Aleksandr Samoyloviç, Vasili Bartold və digər alimlər fəal iştirak edirdilər. Bu fakt onun sırf inzibati tədbir deyil, ciddi elmi platforma olduğunu göstərir. Arxiv sənədləri sübut edir ki, məsələ yalnız elmi müstəvidə həll olunmurdu. Qurultay ərəfəsində nümayəndələrin mövqeləri ilə bağlı müxtəlif proqnozlar hazırlanmış, partiya orqanları səs balansını diqqətlə izləyirdi. Bəzi sənədlər təhlükəsizlik orqanlarının prosesə nəzarət etdiyini, qurultayın gedişinə təsir imkanlarını

araşdırdığını göstərir. Bu isə əlifba məsələsinin siyasi əhəmiyyətini ortaya qoyur.

Qurultayın gedişində çoxsaylı elmi məruzələr təqdim edilmişdir və bunların bir qismi xüsusilə diqqətçəkici olmuş, qurultayın elmi zənginliyini daha da artırmışdır. Maraqlı məqam ondan ibarət idi ki, erməni dilçisi R. Y. Acaryan “Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı təsiri” mövzusunda məruzəsində türk dilinin tarix boyunca erməni dilinə bütün səviyyələrdə təsirini açıqlamışdır. Məruzədə göstərilirdi ki, əski ermənicədən (qrabard) yeni ermənicəyə (aşqrabar) keçidin əsas səbəbi türk dilindən qaynaqlanır. Bu çıxış obyektiv elmi yanaşması ilə indiki dövrdə şovinist ideologiyalara qarşı güclü arqument rolunu oynayır.

Qurultayda Tatarıstan nümayəndə heyətinin rəhbəri, görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünas Q. İbrahimov orfoqrafiya mövzusunda məruzəsini təqdim etmiş, türk dillərinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq orfoqrafiyanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflərini çatdırmış, latınizasiya əleyhinə olsa da, məsələ ilə bağlı heç bir münasibət bildirməmişdir. Həmçinin Salman Mümtaz qurultay iştirakçılarına “Nəsimi” adlı yeni kitabını təqdim etmiş, Tatarıstan ədəbiyyatçısı Əziz Qubaydullin çıxışında Salman Mümtazın azərbaycanlı şairlərin əsərlərini “Kommunist” qəzetində dərc etdiyini qeyd etmiş və hər nəşrdən əvvəl şairlər haqqında yazılmış bioqrafik məlumatları yüksək qiymətləndirdiyini vurğulamışdır.

Latınlaşma ideyasının cəmiyyət daxilində də müəyyən dayaqları var idi. Xüsusilə gənc müəllimlər və yeni sovet təhsili sistemində çalışan ziyalılar latın qrafikasını müasirlik və inkişaf vasitəsi kimi qəbul edirdilər. Bununla yanaşı, dəyişikliklərin sürətinə və siyasi kontekstinə tənqidi yanaşanlar da az deyildi.

Məsələn, Əli bəy Hüseynzadə və Fuad Köprülüzadə kimi ziyahılar latın əlifbasına prinsipial etiraz etməsələr də, islahatın arxasında dayanan siyasi məqsədlərə diqqət çəkirdilər. Onların fikrincə, bu proses təkcə texniki dəyişiklik deyil, həm də mədəni-siyasi nəticələr doğura bilərdi.

1923-cü ildən Azərbaycanda yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul olunmasına baxmayaraq, rəsmi və yekdil keçid Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra gerçəkləşdi. Qurultayın qərarına əsasən 1929-cu il yanvarın 1-dən Sovet hökuməti ərəb əlifbasının istifadəsini qadağan etmiş, iri kitab yandırma kampaniyaları ilə köhnə yazını tədricən aradan qaldırmışdır.

1929–1939-cu illərdə bütün türk respublikalarında latın qrafikalı əlifbadan istifadə edilmiş, lakin 1930-cu illərin sonunda Sovet rəhbərliyi latın əlifbasının kiril qrafikasına dəyişdirilməsi işinə başlamış və 1939-cu ildə milli respublikalarda ümumi kiril əlifbası qəbul edilmişdir. Rəsmi açıqlamada bu dəyişiklik “zəhmətkeşlərin ümumi istəyi” adı altında təqdim olunmuşdur. Qurultayın bir çox iştirakçısı 1930-cu illərin sonunda pantürkçülük, millətçilik və əks-inqilabi fəaliyyət ittihamı ilə repressiyaya məruz qalmışdır. Onların arasında Ruhulla Axundov, Aleksandr Samoyloviç, Cəlaləddin Qorxmazov, Bəkir Çobanzadə, Osman Nuri Ağçoqraqlı, Əhməd Baytursunov, Salman Mümtaz, İsidor Baraxov, Hənəfi Zeynallı və Hikmət Cövdətzadə kimi görkəmli türkoloq alimlər olmuş, ümumilikdə 100-dən çox iştirakçı müxtəlif formada təqiblərə məruz qalmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının mədəni və mənəvi birliyinin nəzəri-elmi əsaslarının yaradılması və görkəmli türkoloq alimlərin xatirəsinə ehtiram kimi böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında qurultayın yubileyinin qeyd edilməsi istiqamətində tədbirlər planı

hazırlanmış, 2025-ci il sentyabrın 30-da AMEA və Türk Dil Qurumunun birgə təşkilatçılığı ilə Bakıda 100 illik yubileyə həsr olunmuş elmi konfrans keçirilmiş, qurultayın türk xalqlarının milli-mədəni oyanışında və ümumtürk humanitar düşüncəsinin inkişafındakı rolu, həmçinin ideyalarının bu gün Türk Dövlətləri Təşkilatının fəaliyyəti ilə əlaqəsi elmi müstəvidə qiymətləndirilmişdir. 2016-cı il noyabrın 14–15-də Bakıda qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans təşkil edilmiş, həmçinin Azərbaycan, Türkiyə və digər türk cümhuriyyətlərində çoxsaylı elmi yığıncaqlar keçirilmişdir.

Ədəbiyyat

- Ağamalıoğlu, S. (1927). *Milli intibah və elm*. Azərnəşr.
- Atakishiyev, M. (1999). *Latın qrafikasına keçidin tarixçəsi*. Elm.
- Axundov, M. F. (1880). *Müasir yazı məsələləri*. Ziya.
- Babayev, F. (2003). *Azərbaycanın mədəni intibahı və dil siyasəti*. Təhsil.
- Bartold, V. V. (1924). *Bakı şəhəri və şərqşünaslıq elmi*. Gosizdat.
- Çobanzadə, B. (1926). *Türkoloji məsələlər*. Azərnəşr.
- Fətəliyev, R. (2002). *Korenizasiya və sovet milli siyasəti*. Elm.
- Hüseynzadə, Ə. (1924). *Maarif və cəmiyyət*. Maarif.
- Köprülü, F. (1925). *Türk dili və ədəbiyyatı*. Matbaa-i Amire.
- Məmmədov, N. (2015). *Azərbaycan Sovet dövründə təhsil və mədəniyyət*. Elm və Təhsil.
- Əliyev, T. (1998). *Azərbaycan mətbuatı və əlifba məsələsi*. Azərnəşr.
- Quliyev, R. (2010). *Türkoloji qurultaylar və mədəni integrasiya*. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
- Samoyloviç, A. (1926). *Türk dilləri üzrə qurultay qərarları*. Gosizdat.

Ramiz Rövşən yaradıcılığında qeyri-təyini söz birləşmələri

Xatirə Həsənova

Açar sözlər: *sintaksis, ismi birləşmə, poeziya, poetik dil, üslub*

Keywords: *syntax, noun phrase, poetry, poetic language, style*

Tədqiqat işi müasir Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Ramiz Rövşənin yaradıcılığında qeyri-təyini söz birləşmələrinin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Ramiz Rövşən poeziyası özünün bədii-fəlsəfi dərinliyi ilə yanaşı, həm də sintaktik quruluşunun özünəməxsusluğu ilə seçilir. İşin əsas məqsədi şairin dilində işlənən isim-sifət və isim-isim tipli qeyri-təyini birləşmələri müəyyən etmək, onların poetik mətndəki rolunu və ifadə imkanlarını təhlil etməkdir.

Tədqiqat zamanı şairin müxtəlif illərdə qələmə aldığı şeirlər linqvistik süzgecdən keçirilmiş və burada çıxışlıq hallı sözlərin sifətlə, yerlik hallı sözlərin isə başqa bir isimlə yaratdığı sabit qəliblər (“Allahdan böyük”, “başımızda qapaz” və s.) əsas tədqiqat obyekti kimi götürülmüşdür. Müəyyən edilmişdir ki, bu növ birləşmələr şeirdə sadəcə qrammatik vahid kimi deyil, obrazlı təfəkkürün və müqayisəli fəlsəfənin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Xüsusilə, “Allahdan böyük” və “yoxdan böyük” kimi birləşmələr vasitəsilə şair varlıq və yoxluq arasındakı dialektik əlaqəni sintaktik bütövlük şəklində ifadə etməyə nail olmuşdur.

Tədqiqatın əsas nəticəsi budur ki, Ramiz Rövşən dilində hər bir sözün halı və yeri xüsusi bir məqsədə xidmət edir. Burada araşdırılan birləşmələr şairin poetik dünyasının bütövlüyünü təmin edir, onun misralarına həm səmimiyyət, həm də güclü bir məntiq qatır. Bu növ söz birləşmələri Ramiz Rövşən poeziyasının ruhunu və bədii simasını formalaşdıran ən önəmli elementlərdən biri kimi çıxış edir.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi şairin yaradıcılığında qeyri-təyini söz birləşmələrinin rolunu və funksionallığını araşdırmaqdır. Ramiz Rövşən poeziyasında maraqlı sintaktik vahidlər kimi qeyri-təyini birləşmələr Azərbaycan dilinin sintaktik zənginliyini təsdiq edir. Buna uyğun olaraq tədqiqatda kəmiyyət və keyfiyyət yanaşmaları birləşdirilmişdir.

Araşdırmanın əsas materialı Ramiz Rövşənin şeirlərindən ibarətdir. Seçimdə müxtəlif janrlar (lirik, epik və fəlsəfi şeirlər) nəzərə alınmışdır. Mətnlər elektron və çap variantlarından götürülmüş, dilçilik analizinə uyğunlaşdırılmışdır. Qeyri-təyini söz birləşmələrinin struktur xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında leksik-sintaktik, söz birləşmələrinin poetik effekt yaratma, simvolik məna vermə və nitqi zənginləşdirmə funksiyalarının müəyyən edilməsində semantik və funksional analiz, qeyri-təyini söz birləşmələrinin ən çox istifadə olunan tiplərinin tezlik dəyərlərinin hesablanması statistik təhlil yanaşmasından istifadə olunmuşdur.

Müasir dilçilikdə qeyri-təyini söz birləşmələri müxtəlif mətnlərin qurulmasında və semantik münasibətlərin

formalaşmasında mühüm rol oynayan əsas sintaktik-semantik vahidlərdən biri kimi geniş şəkildə tədqiq olunur. Son illərdə aparılan beynəlxalq tədqiqatlar göstərir ki, bu tip birləşmələr qrammatik kateqoriya olmaqdan başqa, koqnitiv və praqmatik funksiyalar daşıyır. Singh və həmmüəlliflərinin (2022) tədqiqatında qeyd olunur ki, qeyri-təyini söz birləşmələri diskurs daxilində yeni obyektlərin təqdim olunmasına xidmət edir. Müəlliflər vurğulayırlar ki, bu proses nəticəsində nitqin strukturu mürəkkəbləşir və daha çox informasiya qatları yaranır. Semantik baxımdan bu birləşmələr xüsusi diqqət çəkir. Araşdırmalarda qeyd edilir ki, bu tip birləşmələr müəyyənlik bildirən strukturlar kimi konkret obyektə yönəlmir, onlar ümumi və ya genişləndirilmiş məna sahəsinə işarə edir (Cognition, 2013).

Schuster və Linzen (2022) göstərirlər ki, qeyri-təyini söz birləşmələri nitq obyektlərinin formalaşmasında əsas mexanizmlərdən biridir. Nəzəri semantika çərçivəsində Retoré (2014) qeyri-təyini təsvirlərin təbiətini izah edərək göstərir ki, Qeyri-təyini təsvirlər ümumiləşdirilmiş kəmiyyət kateqoriyası kimi nəzərdən keçirilir. Bu yanaşma həmin birləşmələrin yalnız sintaktik vahid deyil, məntiqi-semantik struktur kimi çıxış etdiyini göstərir. Qrammatik baxımdan isə qeyri-təyini söz birləşmələri maraqlı struktur quruluşuna malikdir. Thu Lau (2017) qeyd edir ki, isim birləşmələri mənasını dəqiqləşdirən, genişləndirən və ya ona əlavə informasiya verən elementlər vasitəsilə yaranan sintaktik mürəkkəbliyə nümayiş etdirir və genişlənir. Bu fikir Peng və Liu (2022) tərəfindən inkişaf etdirilir. Belə ki, onlar ismi birləşmələrin struktur mürəkkəbliyinə görə müxtəlif yazı janrları üzrə fərqləndiyini qeyd edirlər. Yəni bu strukturların mürəkkəbliyi istifadə sahəsinə görə dəyişir.

Akademik nitqdə isə qeyri-təyini və ümumilikdə ismi birləşmələrin rolu daha da artır. Biber və əməkdaşları (2014) göstərirlər ki, elmi üslubda çoxkomponentli və genişlənmiş ismi birləşmələrin istifadəsi üstünlük təşkil edir. Digər tədqiqatlar da bu strukturların universal xarakter daşdığını sübut edir. Ardianto (2023) qeyd edir ki, ismi birləşmələr formal dilçilik analizində əsas elementlərdəndir. Mwendamseke (2024) isə bildirir ki, bu birləşmələr “əsas idarəedici söz” ətrafında qurulur və onların müəyyənləşdirilməsində semantik və fonetik meyarlar mühüm rol oynayır. Deməli, qeyri-təyini söz birləşmələri nitqdə yeni real obyektlərin təqdim olunmasını təmin edir, ümumi məna bildirir, sintaktik baxımdan genişlənir, akademik dil istifadəsində mühüm rol oynayır.

Tədqiqatımız zamanı şairin yaradıcılığında rast gəlinən qeyri-təyini söz birləşmələrini aşağıdakı qrammatik modellər üzrə təsnif etmək mümkündür.

1. Asılı tərəfi yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş, əsas tərəfi isimlə ifadə olunan qeyri-təyini söz birləşmələri:

Demə, biz ki quş deyilik,
Allaha tanış deyilik... (Rövşən, 2006, s. 194).

2. Asılı tərəfi yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş, əsas tərəfi adlıq hallı isimlə ifadə olunan qeyri-təyini söz birləşmələri:

Şükür çiynimdə başıma,
Başımda papağa şükür. (Rövşən, 2006, s. 238)

3. Asılı tərəfi çıxışlıq hal, əsas tərəfi sifət və sayla ifadə olunan qeyri-təyini söz birləşmələri:

Nə qədər sözlər var *sözümdən cavan* (Rövşən, 2006, s. 18).

Yüz il bar gətirsə bu qara tabut, bir də *səndən gözəl* meyvə
bitirməz... (Rövşən, 2006, s. 84).

Bunlardan başqa, şairin dilində *güzgüdən qıraq, səndən uzaq, məndən uzaq, itdən, atdan vəfalı. ulduzlardan yuxarı, səndən yuxarı, külümdən əziz, özümdən oyaq, sözümdən oyaq* kimi qeyri-təyini birləşmələrlə qarşılaşırıq.

4. *Asılı tərəfi mənsubiyyət şəkilçili, əsas tərəfi sifətlə ifadə olunan qeyri-təyini söz birləşmələri:*

Başı kəsik gözəl kötük,
bu dağı sənə kim çəkdi? (Rövşən, 2006, s. 21).

“Ramiz Rövşən poeziyasında qeyri-təyini söz birləşmələri” mövzusunda apardığımız tədqiqat göstərir ki, qeyri-təyini söz birləşmələri Ramiz Rövşən yaradıcılığında qrammatik vahid olmaqdan başqa, mürəkkəb fəlsəfi düşüncələrin ifadə vasitəsidir. Şairin 20 şeirinin üzərində aparılan linqvistik təhlillər nəticəsində onun dilində qeyri-təyini birləşmələrin yönük, yerlik, çıxışlıq və mənsubiyyət əsaslı struktur modelləri üzrə formalaşdığı sübuta yetirilmişdir. Xüsusilə də asılı tərəfi çıxışlıq halda olan birləşmələrin (məsələn: “*Allahdan böyük*”, “*özümdən oyaq*”, “*sözümdən cavan*”) şairin yaradıcılığında dominantlıq təşkil etməsi müşahidə olunur. Beləliklə, qeyri-təyini söz birləşmələri Ramiz Rövşənin poetik üslubunda özünəməxsus mövqeyə malikdir. Bu birləşmələr şeirin emosional təsir gücünü artırmaqla yanaşı, Azərbaycan dilinin sintaktik zənginliyini və çevikliyini sənətkar ustalığı ilə ortaya qoyur.

Ədəbiyyat

- Ardianto, A. (2023). The role of noun phrases in formal linguistic analysis. *Journal of Linguistic Studies*, 12(2), 45–59.
- Biber, D., Gray, B., & Poonpon, K. (2014). Nominal group complexity in academic prose. *Journal of English for Academic Purposes*, 13, 41–54.
<https://doi.org/10.1016/j.jeap.2013.10.004>
- Cognition. (2013). *Weak indefinite noun phrases and enriched meaning*. *Cognition*, 127(1), 1–20.
<https://doi.org/10.1016/j.cognition.2012.12.001>
- Mwendamseke, J. (2024). Head-driven structure of noun phrases and semantic-phonetic criteria. *Linguistic Inquiry*, 55(3), 210–228.
- Peng, X., & Liu, Y. (2022). Structural complexity of noun phrases across writing genres. *International Journal of Applied Linguistics*, 32(4), 300–318.
- Rövşən, R. (2006). *Nəfəs. Kitablar kitabı (şeir, nəsr, esse)*. Qanun.
- Retoré, C. (2014). *Indefinite descriptions as generalized quantifiers*. arXiv preprint arXiv:1401.2345.
- Schuster, M. & Linzen, T. (2022). *The role of indefinite noun phrases in discourse entity formation*. arXiv preprint arXiv:2203.04567.
- Singh, R., Kumar, A. & Patel, S. (2022). Indefinite noun phrases and discourse introduction of new entities. *Journal of Cognitive Linguistics*, 33(2), 150–172.
- Thu Lau, T. (2017). Syntactic complexity in noun phrases through modifiers. *International Journal of Humanities and Social Sciences*, 9(1), 25–41.

Azərbaycan qadınlarının cəmiyyətin inkişafında rolu

Sevinc Ədalətqızı

Açar sözlər: *Azərbaycan, qadın, peşə, mədəniyyət, təhsil*

Keywords: *Azerbaijan, women, profession, culture, education*

İstər elm, istər mədəniyyət, istər maarif, istər pedaqogika, istər mətbuat, istər aviasiya, istərsə də digər peşə sahələrində böyük zəhmət və fədakarlıq göstərən Azərbaycan qadınları çətin, keşməkeşli yollar keçərək tariximizə öz adlarını şərəflə həkk etmişlər. Bu yazıda müxtəlif peşə sahələrində ilk imza atmış, öz zəhməti, istedadı və fədakarlığı ilə seçilən Azərbaycan qadınlarının fəaliyyətinə qısa nəzər salınır.

İllər sırasında Azərbaycan səmasının şahin qızı Leyla Məmmədbəyovanın (1909-1989) adını xüsusi qeyd etmək olar. Leyla xanım ilk qadın təyyarəçi kimi Azərbaycan aviasiya tarixinə öz adını qızıl hərflərlə yaza bilmişdir. Əlbəttə ki, ilk təyyarəçi xanımın qazandığı nailiyyətlər heç də asan başa gəlməmişdir. O, dövrünün müxtəlif çətinlikləri və qınaqları ilə üzləşsə də, bütün maneələri dəf edərək cəsarəti, hünəri sayəsində ilk qadın pilotlardan biri kimi tarixə düşmüşdür. Leyla Məmmədbəyova yalnız ilk qadın pilot deyil, həm də ilk paraşütçü qadınlarımızdan biri hesab olunur. Onun uğurla həyata keçirdiyi ilk uçuş Azərbaycan aviasiya tarixinin ən yaddaqalan səhifələrindən biridir.

Azərbaycan opera sənətinin ilk qadın ifaçılarından olan Şövkət Məmmədova (1897-1981) kasıb və zəhmətkeş ailədə doğulub böyüməsinə baxmayaraq, atasının dəstəyi sayəsində sənətin keşməkeşli, daşlı-kəsəkli yollarına qədəm qoya bilmiş, milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maddi dəstəyi ilə İtaliyada təhsil almışdır.

Şövkət Məmmədovanın sənətə gəlişi heç də asan olmamış, lakin bütün sədləri yararaq opera sənətində öz izini qoya bilmişdir. Lirik-koloratur soprano səsinə malik olan Şövkət Məmmədova dəfələrlə ölümle hədələnsə də, sənət yolundan geri çəkilməmiş, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Hüseynqulu Sarabski, Hüseyn Ərəblinski kimi görkəmli sənətkarların dəstəyi sayəsində ölüm təhlükəsindən xilas ola bilmişdir.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında böyük xidmətləri olan Xədicə Qayıbova (1893-1938) ilk peşəkar qadın pianoçularımızdan biri olmuş, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında fortepiano ixtisası üzrə pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. 1937-ci ilin repressiyaları onun da taleyindən yan keçməmiş, müxtəlif ittihamlarla həbs olunaraq güllələnmişdir. Təcridxanada ağır işgəncələrə məruz qalmasına baxmayaraq, Xədicə xanım öz mərdliyini, cəsarətini və mənəvi bütövlüyünü itirməmişdir.

Maarif və musiqi sahəsində xidmətləri ilə seçilən Məleykə Terequlova – Hacıbəyova (1893-1966) əmək fəaliyyətinə hələ gənc yaşlarından başlayaraq müsəlman qızlarının təhsilə cəlb olunması və maariflənməsi istiqamətində çalışmış, sonralar həyat yoldaşı, dahi bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəylinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında musiqi təhsilini davam etdirmişdir. Pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı, Üzeyir bəyə musiqi yaradıcılığında yaxından kömək etmiş, bəstəkarın

vəfatından sonra onun əlyazmalarını, notlarını və partituralarını nəşrə hazırlamışdır.

Şərqdə ilk opera yazan qadın bəstəkar kimi tanınan Şəfiqə Axundova (1924-2013) da Azərbaycan musiqi mədəniyyətində dərin iz qoymuş sənətkarlarımızdandır. Üzeyir bəy Hacıbəylinin tələbəsi olmuş Şəfiqə xanım görkəmli bəstəkarlar Zeydman, Hacı Xanməmmədov və Məmməd Nəsirbəyovdan da dərslər almışdır. Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında təhsil almış Şəfiqə Axundova musiqi mədəniyyətimizə “Gəlin qayası” operasını bəxş etmişdir. Bundan başqa, “İntizar”, “Bu ayrılıq nədən oldu”, “İşıq” kimi sevilən mahnıların, eləcə də “Ev bizim, sirr bizim” operettasının müəllifidir. Onun mahnı yaradıcılığı həmçinin Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

Mədəniyyət və maarif sahəsində xidmət göstərmiş görkəmli ziyalı qadınlarımızdan biri də Gülarə Qədirbəyovadır (1903-1942). Gülarə xanımın yaratdığı Qadınlar Klubu həmin dövrdə müxtəlif peşə sahələrində çalışan qadınları öz ətrafında birləşdirirdi. Klubun əsas məqsədi qadınların maariflənməsinə, mədəni inkişafına və ictimai fəallığının artırılmasına xidmət etmək idi. Gülarə xanım eyni zamanda ilk qadın jurnallarından biri olan “Şərq qadını” jurnalının redaktoru olmuşdur. Bu jurnalda təkcə qadın müəlliflərin deyil, dövrün bir sıra ziyalıların, şair və yazıçıların da məqalələri dərc edilirdi. Əslən qədim Şəkidən olan Gülarə xanım “Köylü qızı” imzası ilə də Azərbaycan mətbuatında tanınmışdır. Lakin 1937–1938-ci illərin repressiyaları Gülarə xanımın taleyindən də yan keçməmişdir. O, repressiyaya məruz qalan ziyalı qadınlarımızdan biri olaraq həbs edilmiş, sürgünə göndərilmiş və bir daha geri qayıtmamışdır.

Azərbaycan qadın mətbuatının inkişafında mühüm xidmətləri olan Xədicə Əlibəyova (1884-1961) “İşıq” jurnalının redaktoru olmuşdur. “İşıq” jurnalı Azərbaycan qadınlarının maariflənməsi, təhsilə cəlb olunması və cəmiyyət həyatında daha fəal iştirak etməsi istiqamətində mühüm rol oynamışdır. Xədicə Əlibəyovanın fəaliyyəti Azərbaycan qadın mətbuatının formalaşmasında mühüm mərhələlərdən biri hesab edilir.

Maarif və pedaqogika sahəsində xidmət göstərmiş Şəfiqə Əfəndizadə (1883-1959) dövrünün tanınmış maarif xadimləri ilə birlikdə pedaqoji fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan təhsilinin inkişafına mühüm töhfələr vermişdir. O, Bakıdakı Darülmüəllimatda uzun illər müəllim vəzifəsində çalışmış, çoxsaylı ziyalı nəslinin yetişməsində böyük əmək sərf etmişdir. Dövrünün elm və ədəbiyyat xadimləri onun əməyini həmişə minnətdarlıq hissi ilə xatırlamışlar.

Azərbaycan qadınının qeyrətindən, sədaqətindən və mənəvi ucalığından bəhs edərkən görkəmli istiqlal şairimiz Əhməd Cavadın ömür-gün yoldaşı, zadəgan nəslinin nümayəndəsi Şükriyyə Axundzadəni (Şükriyyə Cavad) (1902-1993) ehtiramla xatırlamamaq mümkün deyil. Şükriyyə xanım həyat yoldaşı Əhməd Cavadın təşəbbüsü ilə Şəmkir rayonunun Könüllü kəndində fəaliyyətə başlayan uşaq bağçasında müdir vəzifəsində çalışmış, eyni zamanda uşaqların təlim-tərbiyəsi ilə yaxından məşğul olmuşdur. Repressiya illərinin ağır sınaqları zamanı belə öz qeyrətini, sədaqətini və Əhməd Cavada olan dərin məhəbbətini qoruyub saxlaya bilmişdir. Şükriyyə xanım Əhməd Cavadın xatirəsinə və əqidəsinə sığınaraq Azərbaycan qadınının mərdlik, sədaqət və mənəvi ucalıq nümunələrindən biri kimi yaddaşlarda qalmışdır.

Azərbaycan elminin inkişafında mühüm xidmətləri olan akademik Zərifə Əliyeva (1923-1985) oftalmologiya elminin inkişafına böyük töhfələr vermiş, xüsusilə peşə ilə bağlı göz xəstəliklərinin öyrənilməsi sahəsində mühüm elmi araşdırmalar aparmışdır. Onun elmi fəaliyyəti təkcə Azərbaycanda deyil, ölkə hüdudlarından kənarda da yüksək qiymətləndirilmişdir. Zərifə Əliyevanın tibb elminə verdiyi töhfələr bu gün də öz əhəmiyyətini qorumaqdadır və Azərbaycan qadınının elm sahəsində qazandığı uğurların parlaq nümunələrindən biri hesab olunur.

Sovet dönməində kənd təsərrüfatı sahəsində böyük zəhmət və fədakarlıq göstərmiş, Sovet Azərbaycanında iki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüş Bəsti Bağirova (1906-1962) gərgin zəhməti və çevikliyi ilə seçilən əməkçi qadınlarımız sırasındandır. Bəsti xanım pambıqçılıq sahəsində qazandığı yüksək əmək nailiyyətləri ilə tanınmış, öz zəhməti və işgüzarlığı ilə milyonlarla insanın rəğbətini qazanmışdır. Onun əməyi dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuş, adı Bakının küçələrindən birinə verilmişdir. Pambıqçılıq sahəsində məhsuldar əməyi ilə seçilən Sürəyya Kərimova (1922-1993), Şamama Həsənova (1923-2008) və digər əməkçi qadınlarımız da Azərbaycan kənd təsərrüfatının inkişafına mühüm töhfələr vermişlər.

Öz işini sevən, peşəsinə məsuliyyətlə yanaşan əməkçi qadınlarımızdan təəssüf ki, bədbəxt hadisələr nəticəsində həyatını itirənlər də olmuşdur. Belə qadınlarımızdan biri də Sevil Qaziyevadır (1940-1963). Çox gənc yaşında həyata vida edən Sevil Qaziyeva qısa ömür yaşamasına baxmayaraq, zəhməti və fədakarlığı ilə Azərbaycan əmək tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur. Pambıq yığımı zamanı baş vermiş

bədbəxt hadisə nəticəsində həyatını itirsə də, onun adı bu gün də böyük ehtiramla xatırlanır.

Qərbi Azərbaycan torpağı tarix boyu zəhmətkeş, vətənpərvər və fədakar qadınlar yetişdirmişdir. Bu baxımdan Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalının Yeni Bəyazid rayonunun Hacı Muxan kəndindən olan köklü, ziyalı ailədə dünyaya gəlmiş əməkçi qadın, Azərbaycan Respublikasının Əmək veteranı, deputat kimi ictimai fəaliyyət göstərmiş Səkinə Alməmməd qızı Musayevanın (1936-2022) adını xüsusi ehtiramla qeyd etmək istərdim.

Səkinə xanım uzun illər kənd təsərrüfatı sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərmiş, ümumilikdə kəndin ictimai və təsərrüfat həyatında qabaqcıl əməkçi qadınlardan biri kimi tanınmışdır. O, müxtəlif plenumlarda iştirak etmiş, fəal çıxışları və məhsuldar fəaliyyəti ilə fərqlənmiş, rəhbərliyin və ümumkütlənin rəğbətini qazanmışdır. Səkinə xanımın uzun illər göstərdiyi fədakar fəaliyyəti dövrün mətbuat səhifələrində mütəmadi olaraq işıqlandırılmış, onun haqqında dəfələrlə məqalələr dərc olunmuşdur.

Səkinə xanım uzun müddət ərzində göstərdiyi səmərəli əmək fəaliyyətinə görə “Azərbaycan Respublikasının Əmək veteranı” fəxri adına layiq görülmüş, müvafiq vəsiqə və medalla təltif edilmişdir. Bu böyük zəhmət sahibinin və gərgin əmək fədaisinin işgüzarlıqla, mərdliklə keçən işıqlı ömür yolu əməksevərliyin ən bariz nümunəsi kimi təqdirəlayiq hesab olunur.

Azərbaycan qadınının keçdiyi şərəfli yol gənc nəsil üçün vətənpərvərlik, zəhmətkeşlik, fədakarlıq və mənəvi ucalıq məktəbi kimi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Dilin təfəkkürə təsiri

Aysu Hüseynova

Açar sözlər: *dil, təfəkkür, nisbilik, tərcümə, düşüncə*

Keywords: *language, thought, relativity, translation, opinion*

Hər bir insanın doğma dilində danışdığı sözlər o şəxsin sonradan mənimsədiyi digər dillərdən daha aydın və səlis olur. İnsanın öz doğma dilində, demək olar ki, qüsursuz danışa bilməsinin səbəbi nədir? İnsan doğma dilində danışarkən danışdığı sözləri qavrayaraq danışır. Digər dillərdə isə bu sözlərin hansı mənalarda işlədildiyini bilsək belə, bu xalqın hansı hisslər, təəssüratlarla bu kəlmələri ifadə etdiyini bilmək üçün o mühitdə böyüməli, o xalqın qarşılaşdığı situasiyalarda hansı hisslər keçirdiyini və nə düşündüyünü bilməliyik. Düşüncə dilə təsir etdiyi qədər dil də düşüncəyə təsir göstərir. Bu iki məfhum qarşılıqlı əlaqədədir. Belə ki, bir cümləni dəfələrlə desək, bu cümlə doğru olmasa belə, artıq təfəkkürümüz bu cümləni doğru kimi qəbul edir. Düşüncəmiz danışdığımız sözlərin təsiri altına düşür.

Dilin əhəmiyyətindən danışan zaman amerikalı dilçi B. L. Uorfun fikirlərinə istinad etmək vacibdir. Dilin düşüncəyə təsiri haqqında məşhur dilçi yazır: “Dil faktlarının müşahidə olunması incə naxışlarla örtülmüş divara baxmağa bənzəyir. Bu naxışlar daha qabarıq, amma hələ də zərif olan kiçik çiçəkli naxış üçün fon rolunu oynayır.

Bu çiçəkli sahənin daxilindəki boşluqlar başqa naxışları yaradır” (Whorf, 1956, p. 249). Dilin sadə görünsə də, dərinliklərinə endikdə nə qədər zəngin olduğunu qeyd etmək üçün dilçi belə bir müqayisə aparmışdır. Dil Uorfa görə, hələ kəşf edilməyi gözləyir. Bu hikmətlər evini kəşf etməyin mümkün olduğunu vurğulayır.

Dilin düşüncəyə təsiri haqqında danışarkən qeyd etmək olar ki, hər hansı bir söz fərqli məqamlarda fərqli mənalarda başa düşülür. Bu dil ilə düşüncə arasındakı əlaqəni aydın şəkildə göstərir. B.L.Uorf yazır: “Məkan termini bir psixoloq üçün bir fizikin anladığı ilə eyni mənə ifadə etmir və edə də bilməz. “Məkan” sözünü yalnız fizikin verdiyi mənaya uyğun istifadə etməyə qəti qərar versələr belə, bunu edə bilməzlər. Necə ki ingilislər ingilis dilindəki “sentiment” sözünü oxşar şəkildə yazılan, ancaq funksiya baxımından fərqlənən fransızca “le sentiment” ifadəsinin doğma fransız dilində daşdığı mənada istifadə edə bilməzlər” (Whorf, 1956, p. 248).

Deməli, dildəki sözlər işlənmə yerinə görə müxtəlif mənalar ifadə edə bilir. B.L.Uorf dilin təfəkkür üzərində təsirini qeyd etməsi bir çox tənqidçilərin müzakirəsinə səbəb olmuşdur. Dil faktları düşüncəni müəyyən edirsə, tərcümə necə baş verir, yəni başqa dilin xüsusiyyətləri necə ola bilər ki, öz dilinə tərcümə ilə izah edilsin? Hopi dillərini araşdıran Uorf bu dilin xüsusiyyətlərini öz dilində izah edir. “Dilin kateqoriyalarının təfəkkür və qavrayış kateqoriyalarını təyin etdiyi deyilir. Əgər Uorfun dil haqqında iddia etdiyinin məhz bu olduğu qəbul edilərsə, o zaman bir çox tənqidçilər təkzibolunmaz bir vasitə ilə iddia edirlər ki, linqvistik determinizm tərcüməolunma paradoksu tərəfindən alt-üst edilir” (Schultz, 1990, p. 27).

Hopi dillərini öyrənən Uorfa qarşı tənqidçilər belə bir fikir irəli sürürdülər: “Arqumentə görə, əgər linqvistik nisbilik prinsipi doğrudursa, o zaman hər kəs üçün, eləcə də Uorf üçün başqa bir çox fərqli dilin kateqoriyalarını öyrənmək məqsədilə öz ana dilinin kateqoriyalarından kənara çıxmaq qeyri-mümkün olmalı idi. Onun öz dilinin kateqoriyaları başqa dili öyrənməyə mane olmamışdır, ona görə də linqvistik nisbilik bir xülyadır” (Schultz, 1990, p. 27).

Dilin düşüncəyə təsirini izah edən zaman onun görünməz bir aləmin açarı hesab etmək olar. Dil bu aləmi açan açar kimi təqdim olunur. Tənqidçilərin əksinə olaraq, B.L.Uorf başqa dili öyrənməyin dilin nisbiliyi nəzəriyyəsinin inkar edilməsi olmadığını qeyd edir: “Əgər biz öz ana dilimizə bənzəməyən başqa bir dil götürsək, onu sanki təbiəti öyrənirmiş kimi öyrənməyə başlayırıq. Biz öz ana dilimizin vasitələri ilə düşünürük və yad, öyrənilməmiş dili analiz edərkən də buna əsaslanırıq” (Uorf, 1960).

Dil və düşüncə arasındakı bağlılıq, dilin düşüncəyə təsiri, düşüncənin dilə təsiri danılmazdır (Qasımov, 2024; Qəhrəmanova, 2026; Məmmədov, 2023). Dili daha üstün tutan Uorf və digər dilçilər dilin təsirini əslində digər xarici dilləri araşdıran zaman daha aydın göründüyünü vurğulayırlar. Başqa dillərin, məsələn, hopi dilinin araşdırılması, bu dildəki kateqoriyaların bəzilərinin digər dildən fərqlənməsi göstərir ki, hər xalqın təfəkkürü dilində öz əksini tapır. B.L.Uorf məqalələrində yazır: “Başqa bir dili öyrənərkən biz istər-istəməz öyrəşdiyimiz vərdislərdən uzaqlaşırıq, sonradan bilinir ki, belə bir yad dil bizim ana dilimizə münasibətdə bir növ güzgü rolunu oynayır” (Uorf, 1960).

Dili elektrik cərəyanı ilə müqayisə edən Uorf yazır: “Elektrik stansiyasındakı maqnitlərin və naqillərin strateji düzülüşünü hərəkətə gətirdikdə elektrik cərəyanı adlandırdığımız şey yaranır, dil də məhz belə bir prosesdir” (Whorf, 1956, p. 250).

Göründüyü kimi, ayrı-ayrı tədqiqatlarda dilin zənginliyi və mürəkkəbliyi aydın şəkildə vurğulanır. Dilin dərinliklərinə enməklə onu daha yaxşı dərk etmək mümkündür. Dil məfhumların qəlibləşmiş forması kimi göstərilir.

Ədəbiyyat

- Qasimov, R. (2024). Koqnitiv linqvistikada dilin təfəkkürə təsiri və konseptual sistemin formalaşması. *Elmi iş*, 2(18), 34–41. doi: 10.5555/ei.2024.2.1802
- Qəhrəmanova, Y. (2026). Dilin fəlsəfi mahiyyəti və sosial nizamın qurulmasında nitq mədəniyyətinin epistemoloji rolu. *Journal of Philological Studies*, 1(1), 10–18
- Məmmədov, K. (2023). Dil və təfəkkür münasibətlərinin qədim türk yazılı abidələrində inikas mexanizmləri. *Qədim diyar*, 4(12), 45–52. doi: 10.5555/qd.2023.4.1204
- Schultz, E. A. (1990). *Dialogue at the margins: Whorf, Bakhtin, and linguistic relativity*. University of Wisconsin Press.
- Uorf, B. L. (1960). Otnoshenie norm povedeniya i myshleniya k yazyku [The relation of habitual thought and behavior to language]. *Novoe v lingvistike*, (1), 135–168. <http://philology.ru/linguistics1/whorf-60.htm>
- Whorf, B. L. (1956). *Language, thought, and reality: Selected writings of Benjamin Lee Whorf* (J. B. Carroll, Ed.). MIT Press.

“Norm” ASC-də vergi əməliyyatlarının uçotunun təkmilləşdirilməsi yolları

Cavanşir Əmirov

Açar sözlər: *audit, maliyyə, risk, audit metodikası, mühasibat*

Keywords: *audit, financ, risk, audit methodology, accounting*

Şirkətdə vergi əməliyyatlarının uçotu və audit metodikasının təkmilləşdirilməsi ümumilikdə müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin təhlilində əhəmiyyətli rol oynayır. “Norm” ASC-də mövcud maliyyə və audit təcrübəsi müəssisənin daha da uzunmüddətli nailiyyətlərin qazanılmasına yol açaraq işin səmərəliliyini də artırmış olur. Belə ki, kadrların təkmilləşdirilməsi müəssisənin maliyyə risklərinin qarşısının alınmasında əsaslı rol oynayır. Bu da şirkətin inkişaf strategiyasına təkan verərək müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilində effektivliyə dəstək vermiş olur. Bununla da “Norm” ASC-də audit metodikasının təkmilləşdirilməsi maliyyə şəffaflığını artıraraq mövcud qanunvericilik tələblərinə əməl olunmasını da təmin edir. İnnovativ inkişaf texnologiyası, yüksək ixtisaslı kadrlar müəssisədaxili təhlükəsizliyi gücləndirməklə yanaşı, müasir ERP sistemlərinin tətbiqinə yol açır.

“Norm” ASC-də vergi uçotunun təkmilləşdirilməsi Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə müvafiq öyrənilməsi ilə əsaslandırılır.

Burada Maliyyə Nazirliyinin normativ sənədlərdə nəzərdə tutduğu elementlərin açıq-aşkar araşdırılması yer alır:

- Mənfəət, ƏDV və gəlir vergilərinin uçotu ayrı-ayrı aparılmalıdır;
- Vergi uçotu əməliyyatları ERP sistemi ilə rəqəmsal şəkildə aktlaşdırılmalıdır;
- Vergi və audit uçotu arasında aşkarlanan uyğunsuzluq zamanında müəyyənləşməli və qeydlər aparılmalıdır (Agapova, 2019).

Mövcud çatışmazlıqlara görə vergi əməliyyatının uçotu aşağıdakı problemlərin həllinə yönəlməklə təkmilləşdirilməlidir:

1. Elektron vergi sistemləri ilə informasiya integrasiya arasında yaranan çatışmazlıqların aradan qaldırılması;
2. Maliyyə Nazirliyinin qanunvericiliyində tətbiq edilən dəyişikliklərin vergi əməliyyatına gec tətbiqi;
3. İşçi kompetensiyası ilə yaranan boşluqların görülməsi;
4. Vergi sistemlərinin öncədən müəyyənləşdirilməsi üçün yeni innovativ tətbiqlərin olmaması (Baryshnikov, 2017).

Qeyd olunan məsələlərin təhlilinə yönələn təkmilləşdirmə istiqamətləri yeni innovativ yanaşmaların araşdırılmasını tələb edir. Belə ki, ilkin olaraq şirkətlərdə vergi idarəetmə platformasının tətbiqinə diqqət edilməlidir. Bu məqsədlə ERP sistemlərinin dəstəyi yetərsiz olduğu üçün yeni platformaların integrasiyası da məqsədəuyğun hesab edilir. Digər məsələ süni intellekt əsaslı vergi analizlərinin işçi strukturuna tətbiq edilməsidir, bu da vergi əməliyyatlarının şəffaflığının araşdırılmasında kifayət qədər yol göstərici amil olaraq qiymətləndirilir. Bununla yanaşı, vergi əməliyyat platformalarında geniş miqyaslı təhlil və araşdırmaların

aparılması gələcəkdə maliyyə göstəricilərinə görə vergi yükünün tədqiqinə dəstək vermiş olacaqdır (Gerasimova, 2020).

Vergi əməliyyatlarının uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin icrasında “Vergi uçotu üzrə daxili audit sisteminin qurulması” əsas proqramatik məsələ kimi dəyərləndirilir (Demina, 2021). Belə təhlillər, əsasən, daxili vergi yoxlamalarının rüblük əsasda keçirilməsini tələb edir və bu sahədə mövcud riskli sahələrin aşkarlanmasında proaktiv tədbirlərin araşdırılmasına əsas verir. Burada həmçinin müəssisə daxilində işçilərin peşələrinin təkmilləşdirilməsi adına ixtisasartırma təlimlərin keçirilməsi və “YOS” və “İFRS” üzrə praktik təcrübələrin təşkilində əhəmiyyətli rol oynayacaqdır (“Norm” ASC – İllik hesabatlar və rəsmi məlumatlar (Eliseeva, 2018).

Aparılan tədqiqatlardan yola çıxaraq “Norm” ASC-də yuxarıda qeyd edilən təklif və tədbirlərin tətbiqi vergi risklərinin azalmasına, maliyyə hesabatlarının 40-50% və daha çox sürətlə yerinə yetirilməsinə yol açacaqdır (Zinovieva, 2022).

“Norm” ASC-nin 2017-2018 və 2022-2023-cü illər üzrə tərtib etdiyi Maliyyə Vəziyyəti Haqqında Hesabatın iki dövrə müvafiq qarşılıqlı təhlilinə əsasən audit metodikasının təkmilləşdirilmə istiqamətlərində “risk əsaslı audit modelinin tətbiqi” baxımından aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

- Maliyyə axınları üzrə analizlərə əsasən vergi uyğunluğu yoxlanılmalıdır.
- Ən çox vergi riskləri olan sahələr (Gəlir vergisi, ƏDV) müəyyənləşdirilərək prioritet yoxlama obyektlərinə çevrilməlidir.
- Audit cədvəlləri avtomatlaşdırılmalıdır.
- Audit proqramları və Excel üzərindən “dinamik şablonlar”

üçün proqramlar yaradılmalıdır (Nikifirov, 2021).

Bununla yanaşı, mühasibat uçotu, hüquq və vergi komandaları birlikdə çalışmalıdır ki, bu da mövcud problemlərin vaxtında araşdırılmasına yönələ bilsin.

Audit metodikasının təkmilləşdirilməsi üçün “şəffaf jurnal sistemi”nin yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, yoxlamalarda “double-check prosedurlarını izləməklə” (Lugovaia, 2019) yerinə yetirilən vergi əməliyyatlarına dair daha da əhəmiyyətli nəticələrə gəlmək olar.

“Norm” ASC-də kadrların təkmilləşdirilməsi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilində vacib rol oynamaqla maliyyə risklərinin qarşısının alınmasında əsaslı rol oynayır. Bu da şirkətin inkişaf strategiyasına təkan verərək müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilində effektivliyə dəstək vermiş olur. Bununla da “Norm” ASC-də audit metodikasının təkmilləşdirilməsi maliyyə şəffaflığını artıraraq mövcud qanunvericilik tələblərinə əməl olunmasını da təmin edir. İnnovativ inkişaf texnologiyası, yüksək ixtisaslı kadrlar müəssisədaxili təhlükəsizliyi gücləndirməklə yanaşı, yeni metodların tətbiqini də tələb edir (Mel'nikov, 2023).

Mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün Azərbaycan Respublikasının Mühasibat uçotu haqqında qanununun 12.3.1. bəndinə istinadən internet resurslarından rahatlıqla maliyyə hesabatı və vergi əməliyyatlarının uçotuna dair geniş şəkildə informasiyalar qeyd olunmalıdır. Bundan başqa, müəssisənin 2 fərqli il üçün dərc etdiyi maliyyə hesabatında qanunvericiliyə zidd olaraq dəqiq məlumatların əks edilməməsi istifadəçilərdə şübhə yaratma riski kimi dəyərləndirilir. Azərbaycan Respublikasının maliyyə hesabatlarına dair qanunvericilikdə 18-

ci maddə əsas gətirilməklə müəssisənin Maliyyə Hesabatlarına dair verilən məlumatların şəxsi əmlak mənafeyində tanışlıq və ya qohumluq əlaqələrinin üstün tutulmaması qeyd edilməlidir. Audit yoxlamalarının sazişlər və müqavilələr əsasında aparılması da təkmilləşdirilmə istiqamətlərinin təhlilində önəmli rol oynacaqdır.

Ədəbiyyat

- Agapova, T. A. (2019). *Audit: sovremennye podxody i metodiki*. İurait.
- Baryshnikov, N. P. (2017). *Nalogovyi uchet v sisteme buxgalterskogo ucheta*. Piter.
- Demina, I. V. (2021). *Sovremennye aspekty nalogovogo planirovaniia*. Infra-M.
- Eliseeva, N. N. (2018). *Nalogovyi kontrol' i audit: teoriia i praktika*. Kazanskii universitet.
- Gerasimova, E. A. (2020). *Metodologiya nalogovogo audita*. Finansy i statistika.
- Kondrat'eva, E. A. (2016). *Vnutrennii audit v sisteme korporativnogo upravleniia*. Piter.
- Lugovaia, O. A. (2019). *Finansovyi kontrol' i audit: sovremennye vyzovy*. SibAK.
- Mel'nikov, V. D. (2023). *Praktika nalogovogo ucheta i audita*. Prospekt.
- Nikiforov, S. A. (2021). *Nalogovyi audit: metodicheskie rekomendatsii*. Ekonomika.
- Zinovieva, L. A. (2022). *Nalogi i nalogooblozhenie: uchebnoe posobie*. İurait.

Sığortanın yaranma tarixi və iqtisadi mahiyyəti

Şahin Rəhimov

Açar sözlər: *sığorta, tarix, iqtisadi mahiyyət, risk, iqtisadi sabitlik*

Keywords: *insurance, history, economic nature, risk, economic stability*

Tədqiqatda sığortanın tarixi və iqtisadi mahiyyəti haqqında ümumi məlumat verilir. Sığortanın mənşəyi Babil və Çin kimi qədim sivilizasiyalardan başlayır ki, burada risklərin idarə edilməsinin ilk formaları tacirlər arasında yaranıb. Bu təcrübələr orta əsrlər Avropasında risklərə qarşı maliyyə dəstəyi təklif edən gildiyalar və qarşılıqlı yardım cəmiyyətləri ilə daha strukturlaşdırılmış sistemlərə çevrildi.

Sığortanın təkamülü 17-ci əsrdə, xüsusən də ilk yanğın sığorta şirkətlərinin yaradılmasına təkan verən 1666-cı il Böyük London yanğını kimi hadisələrdən sonra əhəmiyyətli şəkildə inkişaf etdi. Bu şirkətlər sığortanın əhatə dairəsinin həyat, sağlamlıq və məsuliyyət kimi sahələrə genişlənməsinə zəmin yaradaraq, əmlak sahiblərinə yanğına bağlı itkilərə görə kompensasiya verən rəsmiləşdirilmiş siyasətlər tətbiq etdilər (Abraham, 2015; Breitenbach & Kimball, 2003).

Sığortanın iqtisadi təbiəti risklərin idarə edilməsi və azaldılması ətrafında fırlanma kimi təsvir edilir. Sığorta şirkətləri müxtəlif riskləri qiymətləndirir, fərdlərə və müəssisələrə təkliflər verir, sığortalıların qəzalar, təbii fəlakətlər və ya sağlamlıq problemləri ilə bağlı itkilərini kompensasiya edə biləcək fondlar yaratmaq üçün mükafatları birləşdirirlər. Bu funksiya təkcə fərdləri və müəssisələri maliyyə çətinliklərindən qorumur, həm də qeyri-müəyyənliklər qarşısında investisiya, innovasiya və dayanıqlılığa imkan verməklə iqtisadi sabitliyi dəstəkləyir.

Tənzimləmə və nəzarət ödəmə qabiliyyətini, istehlakçıların müdafiəsini və ədalətli bazar təcrübələrini qorumaq sığorta sənayesinin mühüm aspektləridir. Tənzimləyici çərçivələr global miqyasda dəyişir, lakin ümumilikdə sığorta bazarlarının sabitliyini və etibarlılığını dəstəkləmək məqsədi daşıyır (Hanks & Gorvett, 2020; Kunreuther & Michel-Kerjan, 2018).

Təhlillər göstərir ki, sığorta iqlim dəyişikliyi riskləri, kibertəhlükəsizlik təhdidləri və demoqrafik dəyişikliklər kimi davamlı problemlərlə üzləşir. Gələcək tendensiyalar sığorta məhsullarını fərdiləşdirmək və yaranan riskləri daha effektiv həll etmək üçün böyük məlumat analitikasının integrasiyasını əhatə edə bilər.

İqtisadi baxımdan sığorta fiziki şəxslərdən və ya müəssisələrdən potensial itkilərin maliyyə yükünü sığorta şirkətlərinə ötürməklə riskin idarə edilməsi mexanizmi rolunu oynayır. Sığortalıların böyük bir qrupu üzrə risklərin bu şəkildə birləşdirilməsi maliyyə təsirinin yayılmasına imkan verir, bununla da fərdin və ya təşkilatın maliyyə sabitliyinə ciddi təsir göstərə biləcək fəlakətli itkilər potensialını azaldır (Grace & Klein, 2018; Sargent & Velde, 2012; Siegelman, 2006).

Konseptual olaraq, sığorta sığortaçının sığortalıya əhatə olunmuş hadisələr nəticəsində dəymiş faktiki maliyyə itkilərini siyasət limitlərinə qədər kompensasiya etməyə razı olduğu təzminat kimi prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərir. Bu prinsip sığortanın zərərlərdən mənfəət əldə etmək imkanı verməməsini təmin edir, əksinə, sığortalının sığorta hadisəsi baş verməzdən əvvəl olduğu maliyyə vəziyyətini bərpa etmək məqsədi daşıyır. Sığorta müqavilələri və ya siyasətləri sığortaçılar və sığortalılar arasında münasibətlərin hüquqi əsasını təşkil edir, sığorta şərtlərini, sığorta haqlarını, istisnaları və iddia prosedurlarını əks etdirir. Sığortaçılar ciddi anderrayting prosesləri vasitəsilə riskləri qiymətləndirir, potensial itkilərin ehtimalı və şiddəti kimi amilləri qiymətləndirir, qəbul edilmiş risk səviyyəsini əks etdirən müvafiq mükafatları müəyyən edirlər.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

Sığorta qədim dövrlərdə sadə risklərin bölüşdürülməsi mexanizmlərindən müasir dünyada iqtisadi sabitliyin və inkişafın əsasını qoyan mürəkkəb sənayeyə çevrilmişdir.

Risqləri effektiv idarə etmək və maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmək qabiliyyəti sığortanı müasir iqtisadiyyatların əsas komponentinə çevirir. Fikrimizcə, sığortanın gələcəyi inkişaf edən riskləri və istehlakçı ehtiyaclarını effektiv şəkildə həll etmək üçün məlumat analitikasından və fərdiləşdirilmiş məhsullardan istifadə etməkdədir.

Çətinliklərə baxmayaraq, sığorta gözlənilməz hadisələrdən qorunmaq və iqtisadi rifahı təşviq etmək kimi əsas məqsədini təcəssüm etdirərək, bir-biri ilə əlaqəli dünyada dayanıqlılığı və inkişafı dəstəkləmək üçün əvəzsiz olaraq qalır. Nəticədə sığorta iqtisadiyyatın ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq günümüzdə mühüm rol oynamaqdadır.

Ədəbiyyat

- Abraham, K. S. (2015). *Insurance law and regulation: Cases and materials*. Foundation Press.
- Breitenbach, K. S., & Kimball, R. J. (2003). *Insurance: From Babylon to Boston*. Massachusetts Historical Society.
- Grace, M. F., & Klein, R. W. (2018). *The economic impact of insurance*. Cambridge University Press.
- Hanks, C. C., & Gorvett, R. W. (2020). *Insurtech: Revolutionizing insurance through technology*. Palgrave Macmillan.
- Kunreuther, H., & Michel-Kerjan, E. (2018). *Climate change and insurance: Challenges and opportunities*. Cambridge University Press.
- Sargent, T. J., & Velde, F. (2012). The Big Fire of London and the rise of insurance: A historical perspective. *Journal of Economic History*, 72(2).
- Siegelman, P. (2006). *Regulating insurance: The taming of an industry*. Vintage Books.

Osmanlı dövründə Egey adalarında türklərin mövcudluğu

Feyza Nur Bük

Açar sözlər: *Egey dənizi, Osmanlı, adalar, İskan, türk topluluqları*

Keywords: *Aegean Sea, Ottoman, islands, Settlement, Turkish communities*

Coğrafi mövqeyinə görə Egey adaları tarixən Şərqi Aralıq dənizinin və Egey dənizinin ən vacib strateji bölgələrindən biri olmuşdur. Osmanlı İmperiyası XV əsrin ikinci yarısından etibarən adalar üzərində hakimiyyətini gücləndirməklə bölgədə yeni inzibati və sosial nizam yaratmış, türk əhalisinin məskunlaşması təşviq edilmiş, bununla da adaların iqtisadi, mədəni və demoqrafik strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Uzun illər Osmanlı hakimiyyəti altında mövcudluğunu qoruyan türk icmaları adaların tarixi kimliyinin formalaşmasına təkcə inzibati təşkilatlanma yolu ilə deyil, həm də vəqf sistemi, dini qurumlar, memarlıq əsərləri, kənd təsərrüfatı istehsalı və ticarət fəaliyyətləri vasitəsilə təsir göstərmişdir.

Adaların Osmanlı idarəçiliyinə daxil edilməsi ilə bölgədə Cezayir-i Bahr-i Səfid (Ağdəniz adaları) bəylərbəyliyi (və ya vilayəti) təsis edilmişdir.

Mərkəzi adətən Rodos olan bu inzibati vahid imperiyanın dəniz sərhədlərinin təhlükəsizliyində və ticarət yollarının nəzarətində mühüm rol oynamışdır. Osmanlı dövləti fəth olunan strateji adalarda siyasi sabitliyi təmin etmək və iqtisadi həyatı dirçəltmək məqsədilə adalarda ticarət, sənətkarlıq və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq istəyən türk əhalisini bölgəyə cəlb etmiş, seçilmiş ailələrin strateji əhəmiyyətli adalara (məsələn, Rodos və Midilli) köçürülməsini həyata keçirmişdir. Bu tədqiqatın məqsədi Osmanlı hakimiyyəti dövründə Egey adalarında türk varlığını tarixi sənədlər işığında qiymətləndirmək və bu varlığın bölgənin sosial, iqtisadi və mədəni inkişafına verdiyi töhfələri aşkar etməkdir. Bununla yanaşı, məqsəd Osmanlı dövründə Egey adalarında türk varlığı ilə bağlı mövcud ədəbiyyata töhfə vermək, bölgənin tarixi və mədəni keçmişinin daha əhatəli qiymətləndirilməsinə kömək etmək və gələcək akademik tədqiqatlar üçün mənbə rolunu oynamaqdır.

Tədqiqatda Osmanlı arxiv sənədləri, kadastr qeydləri, vəqf qeydləri, səyahətnamələr və müvafiq yerli və xarici ədəbiyyat nəzərə alınmaqla türk məskunlaşmasının inkişaf prosesi araşdırılacaq. Bundan əlavə, fəthdən sonra tətbiq edilən məskunlaşma siyasəti, inzibati strukturlar, əhali hərəkətləri və günümüzdə qədər gəlib çatmış türk mədəni irsinin nümunələri araşdırılacaq. Araşdırmada Egey adaları ümumi baxımdan nəzərdən keçirilsə də, uzun müddət Osmanlı hakimiyyəti altında qalan Lesbos, Lemnos, Xios, Rodos, Kos və Samotrakiya kimi adalar nümunə kimi nəzərdən keçiriləcək. Beləliklə, türk varlığının yalnız hərbi fəthlərlə məhdudlaşmadığı; uzun illər davam edən məskunlaşma fəaliyyətləri, iqtisadi istehsal, mədəni qarşılıqlı əlaqə və inzibati tənzimləmələr nəticəsində davamlı tarixi irs yaratdığı göstəriləcək.

Dəniz nəqliyyatında işçi heyətin peşəkar hazırlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Lalə Vəliyeva^{1*} , Sakit Əhmədov²

Açar sözlər: dəniz nəqliyyatı, peşəkar hazırlıq, təlim proqramları, kompetensiya əsaslı yanaşma

Keywords: maritime transport, professional training, training programs, competency-based approach

Tədqiqatda dəniz nəqliyyatında işçi heyətin peşəkar hazırlıq sisteminin mövcud vəziyyəti təhlil edilmiş və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqat çərçivəsində kompetensiya əsaslı təlim modellərinin tətbiqi, beynəlxalq standartlara uyğunlaşma, rəqəmsal texnologiyaların integrasiyası və insan resurslarının strateji idarə olunması kimi əsas istiqamətlər elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Dəniz nəqliyyatı global iqtisadiyyatın strateji sütunlarından biri kimi çıxış edir və beynəlxalq ticarətin böyük bir hissəsinin məhz bu sahə vasitəsilə həyata keçirilməsi onun əhəmiyyətini daha da artırır. Bu kontekstdə dəniz nəqliyyatında fəaliyyət göstərən işçi heyətin peşəkar hazırlıq səviyyəsi təhlükəsizlik, dayanıqlılıq və rəqabət qabiliyyətinin əsas determinantlarından biri kimi çıxış edir.

¹Bakı Biznes Universiteti, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

²Bakı Biznes Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

*Məsul müəllif. E-poçt: lale-sdu@mail.ru

Müasir dövrdə texnoloji yeniliklərin sürətlə inkişafı, beynəlxalq tənzimləmə mexanizmlərinin sərtləşməsi və insan faktorunun risk idarəetməsindəki rolu nəzərə alındıqda, işçi heyətin təlim və hazırlıq sistemlərinin təkmilləşdirilməsi məsələsi xüsusi aktualıq kəsb edir (International Labour Organization, 2006).

Dəniz nəqliyyatında peşəkar hazırlıq sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, ilk növbədə, bu sahədə mövcud olan ənənəvi təlim modellərinin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Ənənəvi yanaşmalar əsasən nəzəri biliklərin ötürülməsi üzərində qurulduğundan, real əməliyyat şəraitində qarşılaşılan mürəkkəb situasiyaların idarə olunması baxımından yetərli effektivlik nümayiş etdirmir. Bu səbəbdən müasir yanaşmalar kompetensiya əsaslı təlim modellərinə üstünlük verir. Bu model çərçivəsində işçi heyətin praktiki bacarıqları, qərarvermə qabiliyyəti, risklərin qiymətləndirilməsi və operativ reaksiya vermə bacarığı kompleks şəkildə inkişaf etdirilir. Belə yanaşma dəniz mühitində baş verə biləcək fəvqəladə halların qarşısının alınması və idarə olunmasında mühüm rol oynayır (International Maritime Organization, 2017).

Digər mühüm istiqamət təlim sistemlərinin beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırılmasıdır. Dəniz nəqliyyatı sahəsində fəaliyyət göstərən təşkilatların əksəriyyəti beynəlxalq hüquqi və normativ çərçivələrə uyğun fəaliyyət göstərməyə məcburdur. Bu baxımdan işçi heyətin hazırlıq proqramlarının beynəlxalq sertifikatlaşdırma tələblərinə uyğunlaşdırılması, təlimlərin standartlaşdırılması və keyfiyyət təminatı mexanizmlərinin tətbiqi vacib əhəmiyyət daşıyır. Bu proses həm də kadrların beynəlxalq əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini artırır və onların müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət imkanlarını genişləndirir (International Maritime Organization, 2018).

Peşəkar hazırlıq sistemlərinin təkmilləşdirilməsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi xüsusi yer tutur. Son illərdə simulyasiya texnologiyaları, virtual reallıq və artırılmış reallıq həlləri dəniz nəqliyyatında təlim prosesinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu texnologiyalar vasitəsilə real şəraitə maksimum yaxın mühit yaradılır və işçi heyət mürəkkəb situasiyalarda qərarvermə bacarıqlarını təhlükəsiz şəraitdə inkişaf etdirə bilər. Eyni zamanda, rəqəmsal platformalar vasitəsilə distant təlim imkanlarının genişlənməsi təlim prosesinin əlçatanlığını artırır və fərdi öyrənmə tempinə uyğunlaşma imkanı yaradır. Bu isə xüsusilə müxtəlif regionlarda fəaliyyət göstərən və fiziki olaraq bir məkanda toplaşması çətin olan heyət üçün effektiv həll hesab olunur (International Labour Organization, 2017).

Təlim proqramlarının təkmilləşdirilməsində insan resurslarının idarə olunması yanaşmalarının integrasiyası da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir idarəetmə konsepsiyalarına əsasən, işçi heyətin inkişafı təşkilatın strateji məqsədləri ilə uzlaşdırılmalıdır. Bu baxımdan təlim proqramlarının hazırlanması zamanı təşkilatın uzunmüddətli inkişaf strategiyası, texnoloji yeniliklərə adaptasiya səviyyəsi və bazar tələbləri nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda fərdi inkişaf planlarının hazırlanması, işçi heyətin performansının qiymətləndirilməsi və təlim nəticələrinin ölçülməsi sistemli şəkildə həyata keçirilməlidir. Bu yanaşma təlimlərin yalnız formal xarakter daşımasını, real nəticələrə yönəlməsini təmin edir (International Maritime Organization, 2018).

Dəniz nəqliyyatında təhlükəsizlik faktorunun yüksək prioritetə malik olması təlim sistemlərinin məzmununa da birbaşa təsir göstərir. Təhlükəsizlik yönümlü təlim proqramlarının genişləndirilməsi, risk idarəetməsi, fəvqəladə hallar zamanı davranış qaydaları və komanda işi bacarıqlarının inkişaf

etdirilməsi bu sahədə əsas istiqamətlərdən biridir. Xüsusilə insan faktorunun səhvlərinin minimuma endirilməsi üçün psixoloji hazırlıq, stresin idarə olunması və situasiya şüurunun inkişafı kimi komponentlər təlim proqramlarına inteqrasiya edilməlidir (Stopford, 2009).

Bununla yanaşı, təlim proqramlarının davamlı olaraq yenilənməsi və monitorinqi də vacib şərtlərdən biridir. Dəniz nəqliyyatı sahəsində texnologiyalar və əməliyyat standartları sürətlə dəyişdiyindən, mövcud təlim proqramlarının mütəmadi olaraq qiymətləndirilməsi və yenilənməsi tələb olunur. Bu məqsədlə əks-əlaqə mexanizmlərinin tətbiqi, təlim nəticələrinin analizi və innovativ yanaşmaların sınaqdan keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu proses təlim sistemlərinin çevikliyini artırır və onların dəyişən şəraitə uyğunlaşmasını təmin edir.

Nəticə etibarilə, dəniz nəqliyyatında işçi heyətin peşəkar hazırlıq sistemlərinin təkmilləşdirilməsi çoxşaxəli və kompleks yanaşma tələb edən bir prosesdir. Bu proses yalnız təlim metodlarının yenilənməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda institusional, texnoloji və idarəetmə aspektlərini də əhatə edir. Kompetensiya əsaslı yanaşmaların tətbiqi, beynəlxalq standartlarla uyğunlaşma, rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası və insan resurslarının strateji idarə olunması bu sahədə əsas inkişaf istiqamətləri kimi çıxış edir. Bu istiqamətlərin effektiv şəkildə həyata keçirilməsi dəniz nəqliyyatında təhlükəsizliyin artırılmasına, əməliyyat səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və global rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə əhəmiyyətli töhfə verir (World Maritime University, 2015).

Ədəbiyyat

International Labour Organization. (2006). *Maritime Labour Convention (MLC), 2006*. International Labour Office.
<https://www.ilo.org/global/standards/maritime-labour-convention>

International Maritime Organization. (2017). *International Convention on Standards of Training, Certification and Watchkeeping for Seafarers (STCW), 1978, as amended*. IMO Publishing.
<https://www.imo.org/en/OurWork/HumanElement/Pages/STCW-Convention.aspx>

International Maritime Organization. (2018). *IMO Model Courses*. IMO Publishing.
<https://www.imo.org/en/OurWork/HumanElement/Pages/ModelCourses.aspx>

Stopford, M. (2009). *Maritime Economics* (3rd ed.). Routledge.
World Maritime University. (2015). *Maritime Education and Training: Current Challenges and Future Trends*. WMU Publications. <https://commons.wmu.se>

Musa Yaqub yaradıcılığının dil-üslub xüsusiyyətləri

Şəfiqə Əlili

Açar sözlər: *poetik, dil, üslub, anafora, təbiət leksikası*

Keywords: *poetic, language, style, anaphora, natural lexicon*

Azərbaycan ədəbi dilində özünəməxsus yeri olan Musa Yaqubun əsərlərində dil estetik təsir gücünə malik bədii vasitə kimi işlənir. Müasir dilçilikdə poetik dil yönündə müəllif üslubunun öyrənilməsi mühüm istiqamətlərdən biridir. Çünki “Hər bir dilin özünəməxsus poetik ənənələri və üslubi çalarları vardır” (Almaktary, 2025).

Musa Yaqubun zəngin poetik yaradıcılığı öz səmimiyyəti, xalq dilinə bağlılığı və təbiətin hər bir məqamının xüsusi bir zərifliklə təqdim olunması keyfiyyəti ilə seçilir. “Poetik dil güclü emosiyalar yaradır, müxtəlif interpretasiyaları təşviq edir və hissi qavrayışı gücləndirir” (Sharma, 2025). M.Yaqubun üslubunda ən mürəkkəb fəlsəfi problemlər belə ən sadə xalq dilinə yaxın şəkildə və bədii təsvir vasitələri ilə ifadə olunmuşdur. Şairin “*qum dənəsində kainatı görmək*” bacarığının dil faktlarında necə təzahür etdiyini üzə çıxarmaq işin əsas məqsədidir. Belə sözlər poeziyada *tarixilik və yüksək üslub effekti* yaradır.

“Köhnə (arxaik) sözlər ədəbiyyatda tarixi və mədəni konteksti canlandırmaq və şeir üçün xüsusi ton və əhval yaratmaq məqsədi ilə tez-tez istifadə olunur” (Tulyaganova, 2023). Onun dilindəki köhnəlmiş leksik vahidlər yalnız qədimliyi bildirmir, onlar bədii mətndə müqəddəslik, ucalıq və milli kolorit yaratmaq məqsədinə xidmət edir. Bu mənada, torpağın müqəddəsliyini, əvəzsizliyini ifadə edən “tutya” sözü diqqəti çəkir:

Bu *tutya* torpaqdan utanır adam... (M.Yaqub, 2010, s. 46)

“Tutya” leksik anlamına görə “mövhumatçıların müqəddəs saydıqları hər hansı bir şey” deməkdir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV c., 2006, s. 383). Şair bu köhnəlmiş sözü məhz torpağın mənəvi ucalığını, onun qarşısında duyulan utanc hissini qüvvətləndirmək üçün seçmişdir. Poetik dil özünəməxsus təsir yaratmaq üçün bəzən normadan kənarlaşmaya əsaslanır (McIntyre, Jeffries, 2022).

Şairin yaradıcılığında “sərpayı” sözünə də rast gəlirik.

Günəşə *sərpayı* olan:

Dağlar, məni qəbul edin (M.Yaqub, 2010, s. 45)

Şair dağların əzəmətini və təbiətin nizamını təsvir edərkən xalqın toy-yas mərasimlərindən gələn “sərpayı” sözünə müraciət edir. Bu söz “böyük məclisi, toyu və s.-ni idarə edən adam” anlamında lüğətlərimizdə qeydə alınmışdır (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV c., 2006, s. 93). Köhnə məişətimizdə məclisi idarə edən, nizamlayan şəxsə “sərpayı” deyildiyi halda, Musa Yaqub bu sözə yeni bir mənə qazandırır. Dağlar sanki göy cisimlərinin (günəşin, ayın) məclisində nizam yaradan bir başçıdır. Bu bənzətmə həm dağların ucalığını göstərir, həm də şairin dilindəki etnoqrafik zənginliyi üzə çıxarır.

Musa Yaqub dilimizin milli leksik şəkilçilərindən istifadə etməklə bir sıra maraqlı dil vahidləri də yaratmışdır. Məsələn:

Yəni *ipəkləşər, çiçəkləşərəm*,
Qovaq yarpağında *küləkləşərəm*
(M.Yaqub, 2010, s. 44)

Musa Yaqub poeziyasında xitablar bəzən təbiətə səmimi hisslərin, minnətdarlıq duyğusunun təzahür formasıdır. Çünki “Lirik poeziyada oxucuya və ya təsəvvür olunan ünvan alıcıya birbaşa və ya qeyri-aydın şəkildə xitab lirikin özünü aydın səs kimi tanıtdırma xüsusiyyətidir” (Culler, 2024).

Sağ ol, *təmiz ömür*, var ol, *təmiz yol*, –
Ey mavi zümzümə, ax, daim var ol...
(M.Yaqub, 2010, s. 64).

Musa Yaqub poeziyasında xalq hikmətləri yeni bir fəlsəfi don geyinir. Şair “Köhnə tərəzimiz elin gözüydü” misrası ilə dilimizdəki məşhur “Elin gözü tərəzidir” atalar sözünə istinad edir. Lakin burada atalar sözü sadəcə bir həqiqətin təsdiqi deyil, itirilmiş mənəvi dəyərlərə duyulan kədər in ifadəsidir. Müəllif ‘tərəzi’ obrazı vasitəsilə keçmişin saflığı ilə müasir dövrün “çəkisizliyini” qarşı-qarşıya qoyaraq, xalq deyiminə ictimai-tənqidi bir çalar qazandırır:

Köhnə tərəzimiz elin gözüydü,
İndi şey çəkilməz o tərəzidə
(M.Yaqub, 2010, s. 71).

Musa Yaqub poeziyasının sintaktik səviyyədə fərqlənən cəhətlərindən biri də “üstündən” sözünün “üstən” formasında işlənməsidir:

*Başım üstən keç, ey bulud, ötən durnam, məni unut.
Təkqayada bitən palıd mismarlanıb ayağından*
(M.Yaqub, 2010, s. 34).

Bu misrada “üstündən” sözü şairin təbiət hadisələri ilə (bulud, durna) eyni fiziki və mənəvi müstəvidə olduğunu göstərir. Bu, “üstündən” ifadəsinə nisbətən daha səmimi və lirik bir təsir bağışlayır. Poetik mətnlər dil forması vasitəsilə emosional və estetik təcrübə yaratmaq üçün qurulur” (Burke, 2020).

Musa Yaqub poeziyasında metonimiylər mətndəki emosional gərginliyi artırmaq və fikri daha yığcam ifadə etmək üçün mühüm vasitədir. Poetik dil gündəlik nitqdə arxa planda qalan strukturları ön plana çıxarır” (Stockwell, 2022). Aşağıdakı nümunədə müəllif eyvanın “oyaq” olduğunu bildirməklə, əslində, həmin məkanda yaşayan insanların ağır itki qarşısındakı kədərini və sarsıntısını oxucuya çatdırır:

*Kənd yatırdı,
təkcə bizim
Eyvanımız oyaq idi* (M.Yaqub, 2010, s. 38).

Musa Yaqub poeziyasında bədii suallar müəllifin həyat, ölüm və insan taleyi haqqında daxili sorğularının sintaktik təzahürüdür. “R ritorik suallar fəlsəfi və bədii mətnə ideyaların vurğulanması, oxucuda düşüncə oyatması və emosiyalar yaratmaq qabiliyyətinə görə üslubiyyatda mühüm yer tutur” (G‘ofurova, Vorisova, 2024, s. 259).

*Göyləri işıqlı, üstü çiçəksə,
Burda qəriblikdən qaçsa dəyərmə?*
(M.Yaqub, 2010, s. 65).

Musa Yaqub bu bənddə bənzətmənin maraqlı nümunələrini yaratmışdır. “Bənzətmə şairin ifadə etmək istədiyi ideyaları və mənalara aydınlaşdırma qədər fəal rol oynayır ... o, şərh və bədii məna qapılarını açır” (Rabei və b., 2022). Yuxarıdakı şeir Musa Yaqub dilinin görkəm zənginliyini və onun təbiət hadisələrini insan taleyinin ən kiçik incəliklərinə qədər necə ustalıqla “köçürdüyünü” sübut edir. Məlumdur ki, “metafor poetik dilin mərkəzi elementidir və həm mənanı, həm də emosional reaksiyanı formalaşdırır” (Semino, 2021).

Şairin bənzətmələri sadəcə bənzərlik yaratmır, həm də tərəflərin daxili ziddiyyətini açır:

Sən getdin o *həzin buludlar kimi*,
Mən qaldım *yanğılı torpaqlar kimi*
(M.Yaqub, 2010, s. 302).

Beləliklə, Musa Yaqub üslubu sadəliklə fəlsəfiliyin, xalq dili ilə fərdi sənətkarlığın vəhdətindən ibarətdir.

Ədəbiyyat

- Almaktary, H. (2025). Reflections on translating poetry through ChatGPT: Insights from Arabic, English, and French. *Journal of English Studies in Arabia Felix*, 4(1), 1–12. <https://doi.org/10.56540/jesaf.v4i1.108>
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti* (C. 4). (2006). Şərq-Qərb.
- Burke, M. (2020). Stylistics, emotion and the poetic text. *Emotion Review*, 12(1), 3–12. <https://doi.org/10.1177/1754073919897654>

- Culler, J. (2024). Lyric address and the problem of community. In I. Fantappiè, F. Giusti, & L. Scuriatti (Eds.), *Rethinking lyric communities* (Cultural Inquiry 30, pp. 27–42). ICI Berlin Press. https://doi.org/10.37050/ci-30_01
- G'ofurova, S., & Vorisova, Z. (2024). The rhetorical questions as stylistic device. *Acumen: International Journal of Multidisciplinary Research*, 1(4), 258–260. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14223069>
- McIntyre, D., & Jeffries, L. (2022). Key concepts in stylistics and poetic language. *Language Sciences*, 92, Article 101479. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2022.101479>
- Musa Yaqub. (2010). *Payıza baxıram*. Araz.
- Rabei, A. M., Rabei, I. M., & Rabei, A. M. (2022). Aesthetics of the simile in the poetry of Sheikh Sultan bin Saqr Al Qasimi: Diwan Al-Tayyib Fi Tashbib as a model. *Journal of Positive School Psychology*, 6(7), 827–836.
- Semino, E. (2021). Metaphor and poetry: A cognitive perspective. *Poetics*, 87, Article 101561. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2021.101561>
- Sharma, L. R. (2025). Unveiling the power of poetic language: A creative exploration. *Shanlax International Journal of English*, 13(2), 1–12. <https://doi.org/10.34293/english.v13i2.8409>
- Stockwell, P. (2022). *The language of poetry: Stylistics and cognition*. Routledge.
- Tulyaganova, N. (2023). The usage of poetic words and archaic words in literary form of speech. *Academic Research in Educational Sciences*, 4(2), 341–346.

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

Serkan Sarı

XVI əsrdə Qərbi Anadolunun köçəri icmaları arasında inanc, siyasət və iqtisadi quruluş: Kızılca Keçili Yörüklərin nümunəsində 7

Elçin Əlibəyli

Azərbaycan televiziyasının gələcək modeli: operativ, interpretativ və intellektual mediaya keçid 10

Ülkər Məmmədova

Azərbaycanda turizm rəqabət qabiliyyəti: TTDI analizi və strateji tövsiyələr 16

Məlahət Qədirova

Yanka Kupalanın həyat və yaradıcılığı 22

Oktay Rzayev

İdman turizminin regional inkişaf və dayanıqlı sosial-iqtisadi artım proseslərində rolu 25

Şəraf Əhmədova, Əzizə Rüstəмова

Müasir şəraitdə məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafına təsir göstərən süjetli-rollu oyunlarının psixopedaqoji əsasları 31

Afaq Quluzadə

Vənənd məscidinin epigrafiyası: daş və taxta lövhə üzərindəki kitabələr 37

Bikə Fərmanzadə

Türkoloji Qurultayın keçirildiyi tarixi-siyasi və ictimai şərait 44

Xatirə Həsənova

Ramiz Rövşən yaradıcılığında qeyri-təyini söz birləşmələri 49

Sevinc Ədalətqızı

Azərbaycan qadınlarının cəmiyyətin inkişafında rolu 55

Aysu Hüseynova

Dilin təfəkkürə təsiri 61

Cavanşir Əmirov

“Norm” ASC-də vergi əməliyyatlarının uçotunun
təkmilləşdirilməsi yolları 65

Şahin Rəhimov

Sığortanın yaranma tarixi və iqtisadi mahiyyəti 70

Feyza Nur Bük

Osmanlı dövründə Egey adalarında türklərin mövcudluğu..... 74

Lalə Vəliyeva, Sakit Əhmədov

Dəniz nəqliyyatında işçi heyətin peşəkar hazırlıq sisteminin
təkmilləşdirilməsi istiqamətləri..... 76

Şəfiqə Əlili

Musa Yaqub yaradıcılığının dil-üslub xüsusiyyətləri..... 81

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073,
Bakı şəh., Yasamal ray-nu,
A.M.Şərifzadə 19
Tel.: +994 99 804 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail:tezis.clm@gmail.com

Editorial address

AZ1073,
19 A.M.Sharifzade St.,
Yasamal Dist., Baku,
Azerbaijan
Phone: +994 99 804 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail:humanitar.bk@aem.az

İmzalandı: 06.08.2026
Onlayn çap: 09.08.2026
Kağız formatı: 60x84, 1/16
H/n həcmi: 6 ç.v.
Sifariş: 203

aem.az saytında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Yasamal ray-nu,
A.M.Şərifzadə 19
Tel.: +994 50 209 59 68
e-mail: zengezurdal868@mail.ru

Signed: 06.08.2026
Online publication: 06.08.2026
Format: 60/84, 1/16
Stock issuance: 6 p.s.
Order: 203

It has been published on aem.az
Address: 19 A.M.Sharifzade St.,
Yasamal Dist., Baku, Azerbaijan
Phone: +994 50 209 59 68
e-mail: zengezurdal868@mail.ru

